

تحقیقی مجلہ

کھونج

چھیماہی لاہور

جلد 31 جنوری - جون 2009ء شمارہ نمبر 2

مسلسل شمارہ نمبر 62

مدیر
پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد

نائب مدیر
ڈاکٹر نوید شہزاد



شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اوری اینٹل کالج، لاہور

مقالہ نگار حضرات لئی

- تحقیقی مجلہ کھونج وچ ایہی تحقیقی مقالے چھاپے جاندے نیں جیہزے پنجابی زبان، ادب تے ثقافت دی ترقی واسپ بنسکس۔ ایس لئی ضروری اے کہ مقالہ نگار حضرات کھونج دے تحقیقی مزاد نوں سامنے رکھن۔
- کے وی مقالے وچ پیش کیتی جان والی رائے مقالہ نگار دی ذاتی رائے سمجھی جائے گی۔ اوارے واوہ دے مال متفق ہوا ضروری نہیں۔
- مقالہ نگار حضرات جیہزی لکھت کھونج وچ چھپن لئی بھجوان، اوہ کے ہور رسالے یا اخبار نوں نہ گھلس۔
- کھونج وچ چھاپن توں پہلے ہر مقالے بارے گھٹو گھٹ دو ماہراں دی تحریری رائے (Blind Review) لئی جاندی اے تے ایسے رائے دی روشنی وچ مقالے کھونج وچ شامل کیتے جاندے نیں۔
- مقالہ نگار حضرات مقالہ کمپوز کر کے پوری احتیاط مال پروف رینگ کرن توں بعدی ڈی سمیت بھجوان۔
- مقالہ مناسب خط وچ کمپوز کیتا جاوے تے اصلاح / کائنٹ چھانٹ لئی آسے پاسے تے ٹوٹ نوٹ وچ مناسب جگہ پہنچ دی جائے۔
- مقالہ مسلسل تحریر کیتا جاوے تے سارے حوالے آخراتے دتے جان۔
- حوالے تحقیق دے معیاری طریقیاں مطابق دتے جان۔ مثلاً: لکھاری داماں: کتاب داماں؛ مقام اشاعت، سن اشاعت، صفحہ نمبر
- ہر قسم دی خط کتابت خلے دتے ہوئے پتے آتے کیتی جاوے۔

مدیر:

مجلہ کھونج۔ شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اوری انٹل کالج، لاہور

E-mail: info@punjabipu.edu.pk

Ph&Fax: 042-99210834

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ

نعت

مُک گئے جھانجھے تے جھیڑے شرک دے
چاہریا انج آپ نے وحدت دا رنگ
مِٹ گئی کالے تے گورے دی تمیز
اللہ اللہ آپ دی اُلفت دا رنگ

(حفیظ نامہ)

فہرست

7	میر	☆ اواریہ
9	ڈاکٹر ماہید شاہد	☆ پنجابی علامت نگاری تے دیو مالا
17	ڈاکٹر سعیدہ رشم	☆ اوپیاٹو عالم تے اکھان
33	ڈاکٹر مصیں نقای	☆ پنجاب دے صوفیاں دی رہت بہت تے ورت ورنا را
43	ڈاکٹر نبیلہ رحمن	☆ ناول تے پنجابی ناول کارناں اک ویروا
59	ڈاکٹر غلام مصطفیٰ کھوکھر	☆ حضرت باہو تے فقر
69	مرزا مصیں الدین	☆ گیت تے کافی داصنفی ویروا
81	شاجین کرامت	☆ بلجیت کوئلی، حیاتی تے فن
91	عمران خالد	☆ شاہ حسین دی شعری زبان
105	پروفیسر ڈاکٹر محمد اللہ زاہد	☆ خلیل آتش تے اوہناں دے کجھ ان چھپے چومصرعے
119	ڈاکٹر نوید شہزاد	☆ گیت دے معنی تے مخفوم
129	مقبول حسن گیلانی	☆ قرآن مجید کے پہلے سرائیکی پنجابی مطبوعہ ترجمے کا تحقیقی و تنبیہ دی جائزہ



ISSN: 1992-6545

مدیر	: پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد
نائب مدیر	: ڈاکٹر نوید شہزاد
مجلس ادارت	: ڈاکٹر سعید خاور بھٹا، ڈاکٹر ماہید شاہد، ڈاکٹر نبیلہ رحمٰن، ڈاکٹر انجمن رحمانی، ڈاکٹر یوسف احقر (پاکستان)، ڈاکٹر کرنیل سنگھ تھند (بھارت)
مجلس مشاورت	: ڈاکٹر سید اختر حسین اختر، ڈاکٹر عبدالرزاق شاہد، ڈاکٹر ریاض احمد ڈاکٹر شاہد کاشمیری، خالد ہایوس، عمران خالد (پاکستان) ڈاکٹر عقیش کمارورما (بھارت)
کمپوزنگ	: محمد سدیح
چھاپ خانہ	: چنگاپ یونیورسٹی پریس، لاہور
پستہ	: شعبہ چنگاپی، چنگاپ یونیورسٹی اوری انٹل کالج، لاہور
ای میل	: info@punjabi.pu.edu.pk
فون/فیکس	: 042-99210834
شمارے وامیں	: 150/- روپے پاکستانی، یوروں ملک 8 امریکی ڈالر

چھیما ہی کھون وچ چھپن والے مقابیاں بارے مقالہ نگاران وی رائے نال اوارہ

کھون وامتنق ہوا ضروری نہیں (مدیر)

چھیما ہی کھون حکومت دے مراسلمہ نمبر ایس۔ او (سی ڈی) 3-1/75

مورخہ 2 جنوری 1980ء دے مطابق سارے چنگاپ دے سکولاءں تے

کالجاء لئی منظور شدہ اے۔

ISSN: 1992-6545

Editor : Prof. Dr. Ismat Ullah Zahid
Deputy Editor : Dr. Naveed Shahzad
Editorial Board: Dr. Saeed Khawar Bhutta, Dr. Naheed Shahid,
Dr. Nabila Rehman, Dr. Anjum Rehmani,
Dr. Younas Ahqer (Pakistan)
Dr. Karnail Singh Thind (India)
Advisory Board: Dr. Syed Akhtar Hussain Akhtar,
Dr. Abdul Razzaq Shahid, Dr. Suryya Ahmad
Dr. Shahid Kashmiri, Khalid Hamayoun,
Imran Khalid (Pakistan)
Dr. Staish Kumar Varma (India)
Composer : Muhammad Sudheer
Printing : Punjab University Press, Lahore
Address : Deptt. of Punjabi Language & Literature Punjab
University Oriental College Lahore
E-mail : info@punjabipu.edu.pk
Tel/Fax No. : 042-99210834
Price : Rs. 150/- (in Pakistan)
: US \$. 08/- (Abroad)

اداریہ

”کھوج“ دے ہر شمارے نوں چھاپن والی ساؤ ائمیش ایہہ جتن رہیا اے کہ اسیں چنگی تے معیاری کھوج نوں سامنے لے کے آئینے۔ پنجابی دے جہڑے کھوج کار سانوں بپیاں لکھتاں گھلڈے نیں اسیں اوہناں وچوں ای چنگی توں چنگی چون کرنی ہوندی اے۔

چرتوں پنجابی کھوج کاری دے پنیڈے پੇ پئے ہوئے لکھاری تاں ساؤ اٹا شہ ہے ای نیں پر اسیں نویں لکھن والیاں دی حوصلہ افزائی نوں دی ضروری سمجھنے آں تاں جے تحقیق دی روایت بہتر توں بہتر انداز وچ اگے ودھدی رہے۔ ایس لئی نویں لکھن والیاں نوں گذارش اے کہ اوہ مقالہ لکھن والی تحقیق دے اجوکے اصولاں نوں ضرور مکھ رکھن، ورنہ کئی چنگے مقام لے ایس پاروں چھپن توں رہ جاندے نیں کہ اوہ تحقیق دے معیار آتے پورے نہیں اتر دے۔ تحقیق دی روایت تاں ای اگے ودھے گی جے ساؤ دے نویں لکھن والے، بزرگ لکھاریاں دے اوہناں تجربیاں توں راہنمائی لے کے اپنے فکر تے فن وچ لکھار پیدا کرن دا جتن کر دے رہن جیہناں وچ زبان، ادب تے کلچر دے حوالے ہال سوچ دی ایکتا وی اے تے فن دی چنگی وی۔

پنجابی زبان، ادب تے کلچر نوں پروان چڑھان وچ سب توں بوہتا حصہ ساؤ دے صوفیاں دا اے۔ ایہو وجہ اے کہ ساؤ دے لکھاریاں دے مزاج وچ دی ائمیش صوفیاں تے درویشاں والا درست ورتا ای رہیا۔ جیہنے دھرتی، زبان ادب تے کلچر نوں ٹوٹے ٹوٹے ہون توں بچائی رکھیا

اے تے اوہ ورنارا حضرت نوشہ گنج بخش دے بتول ایہہ ای اے:
درویشی گل خیر پیارے، درویشی گل خیر
نه درویشاں بغرض بخیلی نه درویشاں ویر
سانجھ تے محبت دی ایسے خوبودے حوالے نال ای مولوی گلف علی بہاولپوری ہوراں
آکھیاں:

سوہنے دیں پنجاب آتے
ہے چجن پاک دا سالیا
لتے ان ایس وی ایہواں آکھدے ہاں کہ:
تیرا وسے کعبہ سوہنا
میرا وسدا رہے پنجاب

..... مددیں

Khoj

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Vol:62, Jan.-June, 2009, pp 09-16

کھوچ
حقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
جنوری۔ جون 2009ء، مسلسل شمارہ 62

پنجابی علامت نگاری تے دیو ماں

ڈاکٹر ماہید شاہد ☆

Abstract

In this article writer discusses the relationship of symbol and mythology so we can discover how ancient people get the conscious of universe. For them symbol was a tool of learning and the abstract of life. In this way they were trying to solve their spiritual and physical questions. According to the writer man learnt through this process and got his vision vast.

دھرتی تے انسان دے جنم ہال ای کائنات دے لگے راز اس تے رمز اس توں ہوئی ہوئی پر دے آئھن لگ پئے، ایہہ انسان دی لوڑی۔ انسان نے اپنے چار پاآ سے جھات ماری اسماں ول تیکیا سورج، چن، تارے، درخت، ہوا اس، پہاڑ، جنگل، دریا۔ تے سمندر وغیرہ ویکھے تے اوہ دے تے حیرت طاری ہو گئی، ایسی حیرت دی ککھ و چوں سوال پچھئے میں کون آں؟ ایہہ دنیا کیہے اے؟ کدوں توں دے تے کھوں آئی اے؟ فیر اوہ اپنیاں ایہناں سوالاں دا جواب لبھن لگ پیا تے ایہہ سلسلہ پہلے دن توں اج توڑی جاری اے۔ کائنات تے فطرت دے مظاہر دی حقیقت تک

اسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اوری انٹل کالج، لاہور ☆

اپن دے ایس رستے وچ انسان نے استعارے تے علامت کولوں کم لیا۔ قدیم ہندو عقیدے، یہودیاں تے عیسائیاں دے اعتقادات توں علاوہ یونان دے نظریاں تے غور کریے تے سب کائنات دے بارے انسان دے پہلے یا ازلي سوالاں دا جواب بھسن وچ جتنے وسدے نئیں۔ کائنات دے رازاں نوں سمجھن لئی انسان نے اپنے چھیرے، اتنے تے سچے وکھریاں ون سویاں شیواں تے وچار کرنا شروع کیتا۔ کے اگے اوہ ہار گیاتے کے تے اوں نے وقتی طور تے فتح حاصل کرنی وسی تے بے وس ہون دے تجربے اوہ نوں نویاں جیڑاں وچ پا دتا۔ اوہ لیہناں بارے سوچدار ہیا ایتھوں تک پئی اوں نوں پوری کائنات وچ اک انظم، اک کلیہ تے اک قاعدہ نظر آیا۔ اوہنے لیہناں کلیاں تے قاعدیاں لئی مشاہدتوں نظری رکھدیاں دیویاں تے دیوتا ہنائے جیڑے اک پاسے تے خود اوہدے والگوں زندگی گزار دے سن تے دوچے پاسے اوہ اوہدے توں بہت اعلیٰ تے اچیاں گناہ والے وی سن، یعنی انسان دے اپنے ٹھیس بنائے ایہہ دیوی تے دیوتا اوہدی تقدیر دے مالک سن۔ انسان نے جدوں تھوڑی جیہی تہذیب سکھ لئی تے لیہناں دیویاں دیویتیاں دے گرد کہانیاں انہیاں شروع کر دتیاں۔ بھاویں انسان دے شعور دا ایہہ زمانہ بچپن دا سی پر ایسے راہیں اوہنے وڈے شعور تک اپنا سفر جاری رکھیا۔ ایس طرح ایسیں کہہ سکنے آں پئی دیوی مالائی قصے کہانیاں کائنات تے اوہدے لکے لامھ دو رازاں تک پڑن دا انسان واسطے پہلا وسیلہ سی۔ قدرت دے مظاہر مال جھوے وکھو وکھرے تجربیاں تے مشاہدیاں نوں اوہنے اک تھاں تے کشنا کیتا تے اوہدا اک ماں رکھ دتا، اوہدی اک تصویر بنا لئی۔ ایسے لئی ساؤے قدیم رسم الخطا تصویری ہوندے سن جیویں کتا دتنا ہوندا تے کتے وی تصویر بنا ولی جاندی، دو جیاں دارشیتہ دتنا ہوندا تے دو جیاں نوں تیریا نیزے مال اک دوچے دے آمنوسا منے کھلوتا وکھا دتا جاندا۔ بھاویں رسم الخطا دی شکل بدل گئی اے پرہن وی اوہ تصویری علامتاں اجے توڑی ختم نہیں ہویاں جیویں ترکڑی حالی تک انساف تے عدل دی علامت اے۔ متحہ (Myth) یا دیو مala دراصل پرانے انسان دا فلسفہ حیات تے فلسفہ کائنات اے۔ اوں دیلے دا انسان دیو مala راہیں ای شیطانی طاقتاں نوں خیالاں وچ فتح کرواتے نیک قو تاں دی ہمدردی جنمادی۔ ایس لئی متحہ نوں قدیم انسان دے تخيیل دی معراج آکھیا جاسکدا اے۔ ایسے راہیں اوہ حیاتی دی جنگ وچ حوصلہ تے اعتماد پانداشی تے ایسے مال اوہدی حیاتی دیاں خوشیاں تے مقصد اں وچ کامیابی دی رمز ظاہر ہوندی سی۔ ایسے

لئی دیو ما لا وج ون سونے دیویاں تے دیوتا سن۔ کوئی سمندر دا دیوتا سی، کوئی طاقت دا تے کوئی علم تے داش دا، ایسے طرح حص تخلیق تے محبت دیاں دیویاں سن۔ سومیری دیو ما لا وج ”ان، آسمان دا دیوتا اے۔ ایہہ اسماں دا حکمران اے، اقتدار تے افساف امیدی ذات دیاں دو صفتاں نیں۔ ایسے طرح ان مل طوفان، ہوا، ساہ تے روح دا دیوتا بنے۔ انج ای یونان وج زئوس (Zeus) اسماں، بارش تے بدلاں نوں اکٹھیاں کرن والا دیوتا اے۔ جدوجہ کہ پوسیدن (Poseidon) سمندر اس دا آتا نے حکمران اے۔⁽¹⁾ اتے دیاں دیوی دیوتا دیاں مثالاں تے غور کرو تے پتہ لگدا اے پچی قدرت دے مختلف انجاں رنگاں نوں ای قدیم انسان نے وکھو وکھرے ماں تے شکلاں دے کے اک طرح علامت را ہیں قدرت تے فطرت نوں سمجھن واجتن کیتا اے۔ چنانچہ سومیری ہون یا یونانی، مصری ہون یا چینی، ساریاں دے ہاں اپنے اپنے دیویاں تے دیوتا نیں، جیہڑے ماں تے شکل دی تبدیلی دے باوجود تقریباً اک طرح دے قول تے فعل رکھدے نیں۔ علامت را ہیں فطرت نوں سمجھن دی اک ہور مثال ما دری نظام دے زمانے دی اے۔ ”ماضی کے مزار“، وج سبط حص لکھدے نیں:

”وراصل دنیا کا شاید ہی کوئی پرلا خطا ایسا ہو جہاں سے حاملہ عورتوں کی مورتیاں نہ ملی ہوں۔ یہی وجہ ہے کہ بغداد، تاہرہ، استنبول، موہن جوڑو، آنھیز، روم، پیرس، ماسکو، لندن، نیویارک، برمن، پیکنگ اور ٹوکیو غرض کے دنیا کے سبھی بڑے عجائب گھروں میں حاملہ عورت کی مورتیوں کی بہتات ہے۔ سوال یہ ہے کہ حاملہ عورت کی مورتیاں، زراحت کے اموی عہد ہی میں کیوں ہنلی گئیں اور اگر ہنلی گئیں تو ان کی غرض غامت کیا تھی۔ عمر ایات کے عالموں نے ان مورتیوں کو ما در ارض کا لقب دیا ہے ان کا کہنا ہے کہ ابتدائی زرعی عہد میں یہ مورتیاں زرعی پیداوار کی فزاںش کے ساحرانہ رسم میں استعمال ہوئی تھیں کیونکہ اس زمانے کے لوگوں کے نزدیک عورت کا تخلیقی عمل اور زمین کی زرخیزی کا عمل ایک ہی حقیقت کے درخ سمجھے جاتے تھے۔“⁽²⁾

ایس طرح ایس ویکھنے آں پچی قدم زمانے دے انسان نے عورت تے زمین و پکار

کچھ مشترک قدر انہوں جان کے اک نظر یہ تام کر لیا سی۔ عورت و تخلیق ہال رشتہ تے زمین و تخلیقی عمل اوہنہوں آکوجہہ الگدا سی۔ ایسے کر کے اوہ زمین دے لامد ووتے نہ سمجھ آن والے راز انہوں اک پاسے تے عورت را ہیں سمجھدا سی۔ تے دوچے پاسے عورت دی مدد ہال ای امہدے تے قابو وی پانا چاہندادی۔ ایسے جذبے تے خیال ہال قدیم زمانے دیاں قدیم جاؤ ٹونے دیاں رہماں جھیاں ہوئیاں سن۔ جیہدے توں ظاہر ہوندا اے پھی انسان کس طرح ناممکن نہ ممکن بنا کے اپنی من مرضی دے مطابق ورتن دا چاہوان سی۔ شاخ زریں (Golden Bough) دا اک اقتباس پرانے انسان دی ذہنیت نہ سمجھن وچ ساڑی مدد کر سکدا اے۔ جیہدے وچ شماں امریکہ دی مانڈان تے منی تری نام دیاں قوماں دے اک بہاری تمہوار دا ذکر کیتا گیا اے:

”شماں کوریا کی مانڈان اور منی تری نام کی قومیں بہار میں ایک تیوہار منیا کرتی تھیں جسے نلے کانیرنگی تیوہار کہا جاتا تھا۔ ان کا خیال تھا کہ ایک ضعیفہ جو کبھی نہیں مرتی فصلوں کو نمودھشتی ہے، وہ جنوب میں کہیں رہتی ہے اور وہاں سے بہار میں موسم کے آلبی پرندوں کو اپنی علامتوں اور نمائندوں کی حیثیت سے بھیج دیا کرتی ہے۔ ان میں ہر نوع کا پرندہ ان امریکی قوموں کی کاشت کردہ کسی خاص قسم کی فصل کا مظہر تھا۔ چنانچہ بنس کئی کی علامت سمجھا جاتا تھا، راخ بنس کدو کی اور بخ سیم کی۔ اس طرح جب ضعیفہ کے یہ اڑتے ہوئے تا صد بہار میں آنے شروع ہوتے تو لوگ عورتوں کا اماج والا نیرنگی تیوہار مناتے۔ مچانیں باندھی جاتیں، جن پر لوگ خنک گوشت اور دوسری چیزیں ضعیفہ کی نذر کے طور پر رکھ دیتے اور ایک مقررہ دن قبیلے کی بوڑھی عورتیں اس ضعیفہ لا یہوت کے نمائندوں کی حیثیت سے مچانوں کے پاس جمع ہوتیں۔ ان میں ہر ایک اپنے ہاتھ میں لکڑی سے بندھا کئی کا ایک بھالیے ہوتی۔ وہ پہلے ان لکڑیوں کو زمین میں گاڑھ دیتیں، پھر مچانوں کے گرد رقص کرنے کے بعد انہیں ہاتھوں میں آٹھا لیتیں۔ اس تماشے میں بوڑھیوں کو آس دینے کے لیے بوڑھے مرد ڈھول پیٹتے اور بچھنے بجائے رہتے پھر جوان عورتیں آتیں جو خنک گوشت ان بوڑھی عورتوں کے منہ میں رکھ دیتیں، جس

کے عوض انہیں مقدس مکنی کا ایک ایک دانہ کھانے کو ملتا اور تین یا چار دانے ان کی قابوں میں رکھ دینے جاتے تاکہ بعد میں احتیاط سے انہیں بیچ میں ملا دیا جائے۔ خیال تھا کہ یہ دانے بیچ کو زرخیز کرتے ہیں۔ وہ خشک کوشت جو مچان پر شنگا ہوتا بورڈھی عورتوں کا حصہ ہوتا اس لیے کہ وہ اس بڑھیا کی نمائندہ تھیں جو کبھی نہیں مرتی۔⁽³⁾

پرانے زمانے والانسان ایسی نتیجے تھے اپنے بچکیا سی پئی عورت فطرت والا ک وڈا راز اے۔ زندگی وال آغاز اور بدی ذات توں ہوندا اے ایسے لئی اوہ عورت نوں زندگی تھے حیاتی واولیہ وی آنکھدا سی تھے اور بدی علامت وی۔ عورت تھے چن وچ بہت ساریاں مشترک خصوصیات والیں کچھواں مشاہدہ وی پرانے زمانے والے انسان نے کیتا سوزین لنگر (Susanlänger) لکھدی اے:

“The moon is a typical Condensed symbol. It expressed the whole mystery of womankind, not only in its phases, but in its inferiority to the sun, its opponent nearness to the clouds that veil it like garments: Perhaps the element of mystery that moonlight invariably creates, and the complicated timecycle of its complete with chowal (Woman in tribal society, have elaborate schedules of tabos and ritual, of which a man cannot keep track) are not to be underestimated symbolical factors.”⁽⁴⁾

کویا مشاہدہ تھے تجربہ حیاتی وال لازمی جزو بن دیاں نا تابل بیان کیفیتیاں نوں جدوں بیان کرن وال جتن کرو اے تھے علامت واستعمال آپو آپ ہو جاندا اے۔ جیویں قدیم زمانے وال انسان سورج، تارے، درخت، دریا، بدال تھے ہوانوں زندہ ذاتاں سمجھدا سی۔ جو انسان یا جیواناں دی طرح زندگی گزار دے نہیں۔ ایسے تصور فطرت دے ایہناں مظاہر دیاں حرکتاں تھے انسان اُتے ایہناں دے اثر اس دے باعث بنے۔ سورج آؤندیاں ای دن ہو جاندا اے۔ سورج

اک پاسیوں چڑھدا اے تے اک پاسے جا کے غائب ہو جاندا اے، سورج دے جان مگر وہ چن
دا آ جانا، تاریاں داوجوو، درختاں دے پھل پھل، تئے پتے تے چھانواں، دریا دا ناساں اتے
احسان تے فیر سیاہ دی شکل وچ ظلم، ہوا دا چنگالیا براہر، بدلاں دی گرج تے بارش بر سانا ایہہ
سب کبھر اوہ خام مواد اے جیہدے دم نال سول جھے تے اینہاں مظاہر دے زندہ عمل دل
اشارے کر کے اک تصویر تخلیق کیتا۔

متحیا دیو ما لاقدم انساں دیاں تجربیاں، فکر اس تے ترقی دی تاریخ ہوندی
اے۔ بھاویں ایہدے وچ زمانہ تے ہون والیاں واقعیاں والسلسل نہیں ہوندا پر ایہدے توں
انکار نہیں کیتا جاسکد اپر علامت دے نال دیو ما لایاں متحہ دامتاعہ ایہہ واضح کرو اے پنج دیو ما لایاں
اپنی کل وچ علامت نہیں ہوندی تے نہ ایہدے وچ علامت بنن دی صلاحیت ہوندی اے۔
ابن فرید علامت تے دیو ما لا توں انج نکھیر دے نہیں:

”دیو ما لا کار رجن بیانیہ ہوتا ہے لیکن علامت کا میلان جامعیت کی طرف
ہوتا ہے۔ دیو ما لا مستقبل کے لیے ایک خواہش یا آرزو کی صرف ایک جھلک
رکھتی ہے لیکن علامت ماضی سے حال اور حال سے مستقبل کی طرف اسی وجہ
سے سفر کرتی ہے کہ وہ جامع انداز میں یہ بتانا چاہتی ہے کہ جو کچھ ہے وہ کیا
تھا اور اسے کیا ہوا چاہیے۔ مثال کے طور پر --- یہودی ذہن کے لیے
موسیٰ ”توحید کی علامت ہیں ”مچھڑا“، بت پستی یا شرک کی علامت اور
ہارون ”توحید و شرک کے درمیان تذبذب کی علامت ہیں۔ لیکن پوری تاریخ
جو آدم سے قبل مسیح تک یہودی صحیفے میں پھیلی ہوئی ہے وہ ایک علامت نہیں
بن سکتی۔“ (۵)

ایس طرح اسیں کہہ سکتے آں کہ دیو ما لا پچھوکڑ دا کم کر دی اے جدوں کہ علامت تصویر دا
اوہ مرکزی انگ ہوندی اے جیہدے نال اوہدے وچ معدياں دا باعث کھل جاندا اے۔ دراصل
شیواں دا پچھوکڑ اوہناں دا مرتبہ تے مقام وسدا اے۔ ایسے لئی بعض ویلے بناءں پچھوکڑ دے بعض
تصویراں بے معنی ہو جاندیاں نہیں۔ اجنبی علامت جو دیو ما لائی پچھوکڑ رکھدی ہووے ایس پچھوکڑ
دے جانیاں بغیر اپنا ابلاغ نہیں کرے گی تے نہ اسی پڑھن والا ایس توں لورا لے سکے گا۔ کیوں

جے علامت دا بنيادی کم اپنے مذہلے جذباتی تے ناٹرال تجربیاں دے کارن پڑھن والے دے ذہن وچ اصلی معیاں توں وی بہت زیادہ منے پیدا کرنا ہوندا اے۔ تاں جے پڑھن والے دی وچپی تے Involvement قائم وی رہوئے تے ودھے وی۔

دیومالا دے اپر غور کریاں آئیں جانے آس پنچی قدیم انسان نے اپنے لئی خدا خود ایجاد کیتے۔ دنیا دے اکثر مذہبیاں وچ ایہناں بُتاں نوں مقدس تے اچا مقام حاصل اے تے اپنے ہتھیں بنائے ایہناں بے جان پھر ان وی عبادت اج دا انسان وی کر رہیا اے۔ ایہناں بُتاں کو لوں مراداں تے مٹاں دی شکل وچ اج وی بہت کچھ منگیا جاندا اے۔ یوں نیاں نوں بُت بنان وچ کمال حاصل سی۔ اوہناں دی ویکھا دیکھی رومناں وی ایہو کیتا۔ ایشیاء وچ افریقہ وچ ون سو نے بُت خدا دا درجہ پا گئے سن۔ اسلام دی روشنی کھنڈن توں پہلاں حضرت عیسیٰ آئے۔ اوہناں بنی اسرائیل نوں فرعون دی غلامی توں آزاد کروا یا پر بنی اسرائیل دے سامنے سامری دا پھرزاں جو اوہناں نوں کراہے پا رہیا سی (ایسے کارن اسرائیل قوم نے حضرت موسیٰ[ؑ] توں ایہہ سوال کیتا کہ سانوں اپنارب وکھا، اپنے رب نوں کہہ کہ اوہ سانوں اپنا چہرہ وکھائے، ساؤے نال بو لے چالے تے ساؤے سامنے آئے)۔ سونے نال بنیا ہویا لشکان ماروا بُت ایسے لئی خدا دی عبادت تے اوہدے تے ایمان لیاں توں کتے زیادہ خوش کرن والی، سمجھ آن والی تے آسان عبادت سی۔ پوچھا جائیں پھرزاں دی ہوئی۔

ہُن آتھے ایس گل دی وضاحت وی بڑی ضروری اے پنچی اوہ مذہب جیہڑے خدا دی واحدانیت تے ایمان رکھدے نہیں اوہناں وچ دیومالا نہیں ہے۔ ایس گل نوں زیادہ آسان لفظاں وچ انچ سمجھیا جاسکدا اے پنچی اوہ مذہب جیہناں دا مذہب نہیاں تے پیغمبر ان را ہیں نازل ہویا اوہناں دے ہاں دیومالا دا وجود سرے توں ہے ای نہیں۔ ایس کر کے ایہناں دو ماں طرح دے مذہبیاں وچ فرق کرنا ضروری اے۔ جیو یہیو دی، عیسائی تے مسلمان دیومالا نی مذہب نہیں رکھدے سگوں ایہناں نوں پیغمبر ان را ہیں اللہ نے ہدایت سمجھی پر ایہہ وی غور طلب گل اے پنچی بتناں دے ہاں خدا دا تصور بالکل مختلف اے۔



حوالے:

- 1 ڈاکٹر آرزو چوہدری: دیوالی حبان: عظیم اکیڈمی لاہور 1989ء ص 21
- 2 سبط حسن: ماضی کے مزار: مکتبہ دانیال کراچی 1979ء ص 49
- 3 شاخ زریں (دوجی جلد) ص 184
- 4 فلاسفی ان نیوکی (Philosophy in Newkey) (London) ص 165
- 5 ابن فرید: چہرہ پس چہرہ: ایجنسیشنل بک ہاؤس علی گڑھ 1980ء ص 24

Khoj

Research Journal Deptt. of Punjabi
 Language & Literature
 Vol:62, Jan.-June, 2009, pp 17-32

کھوچ
 تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
 جنوری۔ جون 2009ء، مسلسل شمارہ 62

ادبیاتِ عالم تے اکھان

ڈاکٹر سعیدہ رشمی



Abstract:

This article attempts to define proverbs, maxims and sayings in scholarly and literary contexts. How this valuable treasure of sharp and pointed sayings travel from generation. The origin and birth of these sayings is the result of experiences, customs and traditions of these sayings in scholarly and literary context is revealed through their examples from different cultures and languages. The utility of these is acknowledged by the intellectuals as well.

پنجابی دے اکھان یا کہت نوں اردو، فارسی تے عربی زبان وچ ضرب اشل، مثال تے ہندی وچ کہاوت آ کھیا جاندا اے۔ کہاوت اکھان تے کہت تنوں لفظاً مصدر کہنا (آ کھنا) توں (مشتق) نکلے نیں۔ ایہناں دے مفہوم توں ایسی گلی مراد اے جیہڑی کسی واقعہ ماضی و احال تے دوچے رل دے ملدے واقعے واذکر ہووے تے آئندہ وی لوڑ ویلے ایس ذکر توں پہلاں وانگ جاری رہوے اصطلاحی مع迪اں وچ اکھان اوہ اتوال نیں جیہناں دے پچھے بزرگاں دے

پہلی گورنمنٹ ڈگری کالج رائے خواہیں، ڈی ایپ کالوی، فیصل آباد

صدیاں دے تجربے مشاہدے رحلیہ، رسماں تے رواجاں دا مطالعہ تے تاریخی مطالعہ لگیا ہوندا اے، اکھان معاشرے دی سلسلی تخلیق تے ملکیت ہوندے نیں، حیاتی وچ ہون والے تجربیاں دے نتیجے پاروں سیانیاں بزرگاں دے منہبؤں اُنھے اوہ بول نیں جیہڑے افظاں دی چون تے کاث پاروں سنن والے نوں ڈلہ امتاڑ کر دے نیں۔ ایسے پاروں لیہناں وچوں کے قوم تے ملک دی رحلیہ، رحلیہ دے پرچھاویں دی نظریں آؤندے نیں۔ ایہہ لوک دلش دا بہترین نمونہ ہوندے نیں۔ لوکاں دیاں سدھراں تے خواہشاں دے آئینہ دار ہوندے نیں لوکاں دے عقیدے نظریے تو ہمات رسم و رواج تے آپس دی ورتوں لیہناں اکھاناں وچوں جھلکدی اے۔ جتنے نثر تے شاعری وچ گوڑھارنگ جمد اے اوتحے خطیب تے مقرر لوک دی اکھاناں ہال اپنے خطاب نوں سجائندے نیں۔ حیاتی دے سارے رویے انسانی طبیعت دا ہر انداز ہاۓ بکھیرے عشق معاشرے دکھو دو بھر فراق اپنی نیویں تے چنگی بھیڑی دی تصویر نیں۔ ایہہ اکھان ساؤ دے لوکاں دی تعلیم دا وسیلہ نیں۔ بھاویں پنڈاں دے لوک سکولاں کا بجاں دابوہا نہیں سن تکدے پر لوک گیتاں تے اکھاناں راہیں حیاتی نوں چنگی طرح گزارن دا چھ ضرور حاصل کر دے سن۔

اکھان، محاورے تے قول ساؤ دے ڈکیاں دی دین تے سچے موتیاں دی ملاستے سوہنے پھلاں دی خشبو اے۔ ایہہ ادب دے چولے دی اوہ کاڑھاۓ جیس ایس دی عمر دوھادی اے تے روپ نکھار دتا اے۔

محاورہ تے قول

محاورہ

جدوں اک یا کئی افظاً مصدر توں مل کے حقیقی معیاں توں ودھ کے کبھر ہو رعنی دین ہاں ایس نوں محاورہ آ کھو دے نیں (نور المفاسد، ص 698) (ثجم الامثال، ص 6) جیویں پانی وچ اگ لانا یعنی مزانج نوں بھڑکا دینا، فتنہ چکنا، فساو پانا۔ محاورے وچ مصدر دے جملے ورتے جاندے نیں اصل محاورے وچ کے قسم والصرف جائز نہیں۔

قول یا مقولہ

اوہ فقرہ یا جملہ جیسا ابوجہ عام کلیہ یا چنگی نصیحت عوام وچ مشہور ہو جاوے ایہدے وچ
قدامت دی شرط نہیں جیویں با ادب با نصیب، بے ادب بے نصیب۔

اکھان

دنیا دی ہر زبان تے ہر ملک وچ آکھے گئے نیں ایس دی تعریف اجے وی اوصوری
جا پڑی اے۔ ایس بارے سید جم الدین دہلوی مرحوم نے اپنی کتاب فلسفہ امثال دے مقدمے وچ
کھلا رویں بحث کیتی اے۔ اکھان دیاں کئی قسمان نیں جیہناں دی کوئی تعریف نہیں کیتی جاسکدی
فیر وی عربی دی تعریف پھویں اے۔

جیویں عرب دا مشہور اویب ابو عبیدہ آکھدا اے عرب دی زبان وچ اکھان وچ تن
خوبیاں اکھھیاں نیں (1) کلام و مختصر ہوا (2) حسن تھیہہ (3) مقصد واحصول عرب اپنے زمانہ
جالیت وچ تے دور اسلام وچ اکھاناں ہال ای اپنی حکمت تے دلش داسکہ تاقم کر دے سن
حضرت سلیمان، حضرت عیسیٰ مسیح، حضرت موسیٰ بلکہ سرور کائنات مدفنی سرکار حضور نبی کریم ﷺ نے
وی اکھاناں توں کم لیا اے۔ آپ ﷺ دے وصال توں بعد وی صحابہ کرامؐ تابعین تج تابعین دا
وی ایہو شعار رہیا۔ حضرت سلیمانؐ دے اکھان کتاب الامثال انجلیل مقدس دے الہامی صحیفیاں
وچ شامل ہن۔⁽¹⁾

مشرقی شاعراں وی اکھاناں نوں ورتیا اے جیویں حضرت سعدی دی گلستان وچ
اکھاناں دا اک عجیب با غ کھڑیا نظر آؤندی اے۔ مولانا حامل مرحوم نے اپنی تصنیف حیات سعدی
وچ لیہناں نوں محفوظ کر لیا اے۔

اہل مشرق دے مقابلے وچ اہل مغرب دیاں امثالاں دی تعداد بھاؤیں گھٹ ہووے
پر فلاسفہ تے حکماء گھٹ نہیں جیہناں ایس وچ ودھ کے دلچسپی لئی اے تے ایس شعبے وچ تحقیق
کر کے کئی کارنا مے سر انجام دتے۔ اکھاناں بارے مغربی دانشوراں دی رائے ویکھو:
ارسطو: قدیم فلسفے دے غرق ہوئے جہاز دے پچے کچھے ٹوٹیاں وچوں نیں اپنی سچائی پاروں
باقی نہ گئے ہیں۔

ہربرٹ: اکھان دلش و راں دیاں برچھیاں تے بھالے ہیں۔

سرفنس: لم تجربیاں دے مفید نتیجے۔

بیکن: قوم دی ذہانت فرات طراحت دی روح ہیں۔

اگرمی کولا: انسانی حیاتی واخلاصہ ہیں۔

جانسن: جانسن (Short Sense Salt) تن لفظاں وچ تعریف کرو اے یعنی مختصر پر معنی تے نہک

دی طرح اڑ کرن والے۔

ہوول: زبان خلق ہیں۔

اکھاناں دی اصلیت تے پیدائش

ایہہ گل پچھے دن واگن نتارویں اے فطرت کدے نہیں بدل سکدی انسانی عادتاں تے بدل سکدیاں نہیں۔ پچھے بھیرے دن ہر انسان دی حیاتی وچ آندے جاندے رہنڈے نہیں، نفع وی ہوندا اے نقسان دی پر فطرتا کوئی اچیچا فرق نہیں پوندا سگوں ممانعت تے مطابقت پائی جاندی اے، انجے اکھان ہیں۔ کے وی قوم وچ ایہناں دی پیدائش دے چار اسباب ہوندے نہیں:

(1) کے نوں کے ویلے کوئی اجیہا واقعہ پیش آیا جس تے کے کجو آ کھیا، کے شے ہال تشبیہہ دتی، ایس تشبیہہ دی خوبصورتی لوکاں نوں پسند آئی جدوں فیر کدی ایہہو جیہا ای واقعہ پیش آیا تاں اوہ ہوجہی کوئی ہور مثال دتی گئی۔ ایہہ مثالاں ہوئی ہوئی عام ہو گدیاں۔ انج کے کلوں سنیا سنیا اک خیال سی اوہ حقیقت بن گیا یعنی غائب مشاہدے وچ بدل گیا۔

(2) نمیاں، ولیاں، بادشاہوں، امیراں، غریباں، شاعرائیں اوریاں تے ایہہو جہے ہو رکنی لوکاں کئی واریں اپنی محفل وچ ایہہو جہی گل او اکیتی جیہڑی لوکاں دی زبان اتنے کوئندی رعنی تے اوہ دو ہر آندے رہے جیویں سکندر اعظم ایران تے حملہ کیتا اوں دے سپاہی ایران دی فوج دے بدل ویکھ کے حیران رہ گئی۔ سکندر اعظم آ کھیا اک تصانی بہوں ساریاں بھیڑاں توں ڈروا اے ایہہ جملہ لوکاں نوں انچ پسند آیا جیہناں بول بول اوں نوں اکھان بنادتا۔

(3) کدی کدی کے عجیب واقعے اتنے کے دی زبان وچوں اچھن چیتی کوئی گل نکل جاندی اے تاں اوہ وی اکھان بن جاندی اے۔ اک واری اک بدھا بخیل مرن توں پہلاں اپنا مال اپنے بالاں وچ وڈ بیٹھا۔ بولیا میری گواچی ہوئی گاں جے لہجہ جاوے تاں ٹسی لے لیما جے نہ لبھے تاں

خدا دے نال خیرات کر دینا۔ ایس دی ایہہ صیحت سن کے کے آکھیا موئی پچھیا بامن دے ماں
انج ایہہ طنز یہ جملہ اکھان بن گیا۔

(4) ہر قوم دے سیانے عاقل دا نے لوک عقلائی دے تجربے کر دے رہندے نمیں ایہناں
توں جیہڑا نتیجہ نکلے اوہنوں اکھاں را ہیں وردے نمیں تے ایہناں توں اپنی تصنیف وچ محفوظ کر
لیندے نمیں۔ جب ایہہ لوک محفوظ نہ کر دے تاں اج ایہہ اٹا شہمو جوونہ ہوندا۔

اکھاں واسطے لوک پسندی لازم اے کے دیلے خوب توں خوب سکتے تے وی اکھان
نمیں ورتیا جاسکدا۔ اکبر بادشاہ دے وزیر عبدالرحمیم خان خاہاں دا مکان وچ رہن واسطے ضروری
نمیں ایسیں معمار ہوئے اکھان دی پوری صلاحیت رکھدا اے پر بن نہ سکیا صرف ایس واسطے جے
مشہور نہ ہویا کے اکھان دے بارے خیال کردا ہے ایس دی کوئی اصلیت نمیں بغیر وہ آپے
آجائندے نمیں غلط اے۔

کوئی زمانہ یا قوم ایہہ جبھی نمیں گزری جس دے لوک اکھاں دے جانو نہ ہون جدوں
تیک لکھن داعمل وجود وچ نمیں آیا ایہہ زبانی روایتاں بن کے نسل درسل ڈریاں رہیاں کے راوی
یا سفن وائلے نوں کدی ایہہ نمیں سی پتھ لکھیا کہ ایس دا مصنف کون اے پر اوه اک چنگے اکھان
را ہیں چنگی دولت و مذہبی۔

فلسفہ امثال دے مصنف خوب لکھیا اے اکھان یقین تے لاوارث بال ہیں جیہڑے
جو ان تاں ہو گئے پر ایہناں دے ماں پیونوں کوئی نمیں جاندا ایہناں دی عزت ایہناں دی تقابلیت
توں کیتھی جاندی اے جے کوئی ایہناں دا پیو ماں ہون دا دعوئی کرے تاں کیہہ پتھ سچا اے یا جھوٹا
ایہناں اوکھاں دے باوجود یورپ دے عالم دا اجتن کر کے ایہناں بارے دیکھا اے۔

(1) جیس فیر اپنی کتاب Hand Book of Proverb وچ ڈسٹری دی کتاب کیوری
سینتر آف لٹریچر دے حوالے نال لکھدا اے ہسیانہ دے اوه اکھان جیہڑے عورتاں واسطے ہیں اوس
دور دی یا دگار ہیں جدوں اُن تحریر نمیں سی عورتاں کتاب دی بجائے بالاں نوں زبانی اخلاق دی تعلیم
ویندیاں کن۔

(2) انگریزی دی اک مثال اے:

A Gift Horse is not to be looked in the mouth

پن دی گھوڑی دے کدی کے مدد ڈالنے نہیں اردو وچ مفت کا گھوڑا اور کے دانت۔
ایس اکھان بارے تحقیق نے ثابت کیتا چوتھی صدی عیسوی دے ایک رومنی بزرگ سینٹ جیروم اپنی
لاطینی زبان وچ ورتیا۔

لاسن تے جیہڑے واقعات تے حادثے پرانے زمانے وچ گزرے سن اوہ ہم وی
پیش آندے ہیں تے آندے رہن گئے جیوں اکھاں پرانے لوکاں دی رہنمائی کیتی انجے اوہ اج
وی رہنمائی کر دے نیں تے وہ دے نیں کیہڑی گل کیہڑے ویلے ورتی جاندی اے۔

اک اکھان تے سووارث

دنیا دیاں قوماں نوں کے نہ کے طرح اکو حالات و واقعات چوں لٹکھنا پیا اے۔ جیاتی
دیاں لوڑاں لئی قدرت نے جیہڑا یاں نعمتاں توں نوازیا اے اوہ وی اکو جہیاں نیں ہو رہے ہوں دل
دماغ دے خیالات وی اکوجہ ہوندے ہیں۔ اک قوم جدوں اکھاں را یہیں گل کریں تاں وہ جی
وی ایس دے نال ہلدی مددی گل کر سکدی اے۔ کوئی دعویٰ دار ہووے جے ایہو اکھان کے
اک قوم وی ملکیت اے تاں نہ ہوئی کیوں جے انجوں دو جے دی حق تلفی ہوئی۔ انگریزی دی اک
مشل اے:

A Rolling Stone Gathers no moss:

لڑکدے پھر نوں کافی نہیں لگدی یعنی متعلق مزان بندہ، سدا دھکے کھاند اتے محتاج رہند
اے آکھیا جاند اے۔ ایہہ یورپ دے دس باراں مکاں وچ رانج اے ایہو اکھان ایران وچ:

بر سنگ گردان نہ روپیہ نبات

ایس بارے ایہو کہیا جاسکدا اے جے مضمون پاروں اک ملکوں دو جے ملک اپنا گھر
بناندا رہیا اے۔ انگلستان وچ اک کہاوت اے ”دھوپ نکھلے تو اپنی گھاں سکھاؤ“، موسمی کیفیت تے
بنی اے ایس واسطے جنوبی مکاں وچ نہیں ہو سکدی جتنے باراں مہینے دھپ نکلی رہندی اے۔
بعض اکھاں نال مکاں داماں تے تھاں مشہور ہو گئے نیں جیوں: پچھدیاں پچھدیاں
دلی جاندے نیں۔

اردو وچ پوچھتے پوچھتے دلی پہنچ جاتے ہیں۔ شہر دلی داماں ضرور اے پر دلی دی تصنیف
نہیں ہو سکدی انجھے دلی محض اک استعارہ اے۔

اگریزی: Pearls before Swines

اردو: بندر کے ہاتھ میں ناریل

پنجابی: سوراں اگے پونے

فارسی: آئینہ داری در مجلس کوران

عربی: لاتظر حوالا روفی افواه الكلاب

کتے کے منہ میں موٹی نبیس پچینکنا چاہیے۔

کجھ اکھان ایہو جبے نمیں جیہڑے اک ملک دی تصنیف نبیس ہر دو مشہور قوماں ول اشارہ کر دے نمیں، جتوں پک لگدا اے جے دو دو اس قوماں دادین مذہب تہذیب و تمدن تے رسم و رواج و کھرے و کھرے سن جیویں:

(1) مر گئے مرد و و نہ فاتح نہ در و و

(2) من چنگا تے کھرتی میں گنگا (کھوتی)

(3) ساری زیخا پڑھی ایہہ نہ پتہ لگا زیخا عورت سی یا مرد

(4) ساری رامائیں سنی لیکن یہ نہ کھلا کر رام رجس تھایا راون

جیہڑے اکھان یا کھا و تاں کسی خاص گل پاروں کے خاص ملک یا قوم وچ کے دو جے ملک یا قوم وچ نبیس جا سکے اوہ او سے ملک تے قوم دی ملکیت ہون گے جیہناں ایہناں نوں تصنیف کیتا۔ کجھ ایہو جبے اکھان جیہڑے مطلب یا ورتوں وچ سارے ملکاں تے قوماں وچ در تے جاندے ہوون اوہ بین الاقوامی مشترک ملکیت سمجھے جان گے۔

اکھان ہر ملک و قوم دی رسم و رواج فہم و فراست تے علم تہذیب داشیشہ ہوندے نمیں ایہہ چلے دی اوہ بولی نمیں جیہڑی لکھس والے دی روح نوں دی راضی کر دی اے۔ ایہہ پھل جدوں یورپ یومن وچ کھڑے تاں اوہ ساریاں قوماں توں ووھ گئے ایہناں دیاں کھا و تاں وچ دیومالاتا رخ تے شاعری بہوں درتی جاندی سی جیویں:

(1) ایک حسین شے کبھی نہ ختم ہونے والی خوشی ہے۔

(2) بیکار کے سر ہانے مرد بیٹھے ہیں۔

اپیں

بھاویں اہل اپیں علام دے اعتبار نال دوچے مکاں توں گھٹ سن پر آکھاں دے اعتبار نال دوجیاں توں ووھ گئے اٹھ ہزار دے نیڑے تیزے کہا وتاں اوتحے ہوئیاں جیویں:

- (1) سفید ہاتھ کسی کو تکلیف نہیں دیتے۔
- (2) ہر لڑکی کو اپنے چرخے کا خیال رکھنا چاہیے۔

امی

ایہناں دے آکھاں وچوں ہشیاری تے خود غرضی جھاتیاں مار دی اے، جیویں:

- (1) اگر غرور کوئی علم ہوتا تو اس کے بیٹھا سندیافتہ ہوتے۔
- (2) آتا کی ایک آنکھ نوکر کی چار آنکھوں سے زیادہ دیکھتی ہے۔

فرانس

ایتھوں دیاں کہا وتاں ایہناں دے جذبے تے ذہنیت و سدیاں نہیں جیویں:

- (1) حمق بج ہمیشہ مختصر فیصلہ لکھتا ہے۔
- (2) اگر عبادت میں خشوع و خضوع مطلوب ہو تو اکثر سمندر میں سفر کیا کرو۔

جرمنی

ایہناں دارہن کین ایہناں دیاں امثالاں وچ چمکدا اے جیویں:

- (1) آدھا گھر آدھا جہنم ہوتا ہے۔
- (2) اپنے گھر کا دھواں دوسروں کے گھر کی آگ سے اچھا ہوتا ہے۔

ایشیاءپسین

ایہناں دیاں کہا وتاں ایہناں دی عقل تے دلش دی کوئی ویندیاں نہیں۔

- (1) بیوہ عورت وہ کشی ہے جو چپوؤں سے محروم ہو۔

(2) جو بد کوئی سن کر خوش ہوتا ہے وہ خود بھی بد کو ہوتا ہے۔

ترکی

ترکاں دی وطن نال محبت تے بہادری و اکمال تے ایہناں دی سچائی کہاوتاں وچ بولدی اے۔

(1) اگر بے عیب دوست کی آرزو ہے تو دوست کے عیوب کو خاطر میں نہ لاؤ۔

(2) پروں یا پھولوں کے بستر پر علم حاصل نہیں ہتا۔

ایران

فارسی دیاں کہاوتاں کمال واحسن رکھدیاں ہیں۔ اکثر فارسی شاعری وچ ورتیاں جاندیاں ہیں، جیویں:

(1) صبر مقلاج کاراست (صبر کیتیاں اجڑ ملد اے)

(2) مرضی لوی از ہمہ اولی (رب دادتا ہے)

ہندی کہاوتاں

اردو زبان نوں پالن پوسن وچ ہندوؤں دا وڈا حصہ اے ہندوستان وچ وہڑ توں پہلاں وی ہندوؤں دی اکثریت رعنی جیہناں وچ مکن جیٹھ لفوم ذات پات، اونجھنچ تے چھوت چھات نوں اہمیت رعنی ایہناں دے رواجاں موجب جے یوگی وچ عورت خاوند نال ستی نہ ہووے تاں بد بختنی وی زندہ علامت بن جاندی اے۔ اوہ حیوالاں جیویں سپ، گاں، باندر تے کتا ہور تے ہور دولت زن وی دیوی وانگوں پوچدے نہیں۔ انجے ای ایہناں دیاں کہاوتاں وی خاص رنگ وچ ایہناں دی خاص رنگ دی عکاسی کر دیاں نہیں ایہناں دیاں کہاوتاں مسلماناں دیاں کہاوتاں توں وکھرا مزاج رکھدیاں نہیں جیویں:

(1) پتھر پوچے ہر ملے تو میں پوچوں سنسار۔

(2) ہوتا بر آمن ییری بر ابر۔

(3) پرانے دھن پچھنی لزاں۔

(4) ہاتھ ماں نہ گات ماں میں دھنوتی جات ماں۔

ایہو جیاں کہاوتاں محاوریاں نے فتریاں وچ مضمون اکوجہ نہیں تے دوجیاں زباں
مال رل دے ملدے نہیں پر آتے دتیاں گھیاں کہاوتاں وچ خالص ہندوانہ رویات تے رحل
دے نہونے ہیں۔

صوبہ سندھ دے اکھاں

سندھی اوپ دے باغ وچ وی اکھاں دے پھلاں دے ٹھنگ لگے نہیں۔ سندھ وچ
ڈھیر کہاوتاں ہندی عربی اردو یا فارسی وچوں بحمدیاں نہیں جیہناں نوں ترجیھے مال سندھی وچ لیلیا
گیا اے۔ کجھ مثالاں دیکھو:

(1) گتر سان مریبی تے زہ چو جیس

(جیہڑا گو مال مرے اوہنوں زہر کیہ دینا)

(2) گھوت کنوار اراضی تکوہ کند و تااضی

(میاں بیوی راضی کیہ کرے گا تااضی)

(3) لیا ٹو چویں سیاٹو چیچائی

(کمل اگل کرے سیانا قیاس کرے)

پشتو

(1) کلمہ درندہ په خوبی و ملے شی

(کلمہ اپنی خوشی مال پڑھیا جاندا اے کے نوں زبردستی مسلمان نہیں کیتا جاسکدا)

(2) زمانہ کہ وزمری پر غلمہ کنیں ورکا

وزمری په غلمہ کین مہ ہر پیز رہ ہمت

(جے زمانہ تینوں شیر دے منہ وچ وی دے دیوے تاں اوہدے منہ وچ وی ہمت نہ

ہاریں)

پنجابی

پنجابی اکھاں وچ پنجابیاں دے وسیبے دی تصویر فصالاں رتاں تھوار پرانی سماجی
معاشرتی ساک سین سانجھیاں قدر ان نظر آؤندیاں نہیں۔ پنجابی اکھاں عموماً اک اوھے مصرعے

دے ہوندے نیں جیہڑے بے ساختگی دی مورتی ہوندے نیں جیویں:

(1) آپ ہوئے تکڑی تے کیوں لگے پھکوی

(2) بدھی مٹھلکھ برہم

(3) مویں تھیا موت توں اگے موت کھلی

(4) سس نال ویرتے نونہہ نال کوہڑیاں

(5) انھاں مارے انھی نوں گھسن وچے تھی نوں

پنجابی اکھماں بارے ڈاکٹر ایس اے رحمن لکھدے نیں کوڑھی نظر نال ویکھیا جائے
تاں کے زبان دے اکھماں وچ اوں زبان دے بولن والیاں دی ڈنی تے معاشرتی تاریخ
جھلکارے مار دی اے۔ ڈاکٹر شہباز ملک اپنی کتاب وچاروچ اکھماں بارے لکھدے نیں ”اکھان
اوں نگھر سچائی داماں اے جیہڑی انسان دی حیاتی وچ واپرے کے خاص واقعے اُتے اُسری
ہووے۔“⁽²⁾

سید تنویر بخاری اکھماں نوں عالمی سچائی داماں دیندے نیں۔ اکھماں نوں کے زبان دا
محافظ وی آکھیا جاندا اے ایہہ دنیا دی ہر زبان وچ موجود نیں تے زبان دے سجا تے اوہدی عہد
پے عہد ترقی دا ہتھ دی دیندے نیں۔ اکھماں را یہ بہت وڈی گل گھٹ توں گھٹ لفظاں وچ بیان
کیتی جاندی اے۔

ساؤ دی ماں بولی دی جھوی وچ اکھماں دا ڈیہراۓ جس توں پتہ لگدا اے پنجابی بہوں
پرانی تے پکی پیڑی زبان اے جدھے شہر تاں شہر پنڈاں وچ دی لوک گلاں دے موتی پرمدے
ہیں۔

(1) گڑ کہے سے منہ میٹھا نہیں ہوتا (اردو)

حلوہ گفتن دہن نہ مازو شیریں (فارسی)

پے کمر و میلو غلہ نہ خوب نہیزی (پشتو)

گڑ آ کھیاں منہ نہ میٹھا ہووے (پنجابی)

(2) کھل میں رام پیٹ چھری (اردو)

کچھ وچ چھری تے ماں غریب داں (پنجابی)

(فارسی)	حضر صورت شیطان سیر
(عربی)	لسان یسج و قلب یذیج
(اردو)	میں ناک کائے کو پھر وہ بیوی کہے مجھے نہ گھڑا دو
(پنجابی)	اوہ پھایی مٹا ہے اوہ نہ گھڑا ہے
(فارسی)	مسکین خرک آرزوئے دم کرد
(فارسی)	هو یطالب القرط قطعت اذماہ
(اردو)	وقت پڑے لپر جائیئے کوییری کومیت
(پنجابی)	ہتر اوہ جیہڑا بنی ویلے کم آوے
(فارسی)	دost آں باشد کہ گیر دost دost
(عربی)	اخوک من اساک فی اشدت
(سنڌي)	ویری ہکرو بہ گھٹو پھر ہزار بہ تواراء
(اردو)	جگر جگر ہے گر گر ہے
(پنجابی)	اپنا مارے گاتے چھاویں ای سٹے گا
(فارسی)	جگر جگر است گر گر
(پشتو)	چپل چپل دی پر دے پر دے

یورپ دے کمکاراں ایس تے بڑا کم کیتا اے تے اس دی تعداد دا اندازہ ویہہ (20) ہزار دیا اے۔ تعداد اوہ جیہڑی کتاب وچ موجوداے جے لوکاں دے سینہ پہ سینہ چلن والیاں کہاوتاں نوں گنیاں جاندا تاں ایہہ تعداد ایس توں دی ودھ جاندی۔ ایشیا وچ دی اکھماں دی تعداد دیں بارہ ہزار توں گھٹ نہ ہوئی۔

سیانیاں دی قیاس آرائی اے جے پاک و ہند وچ ایہناں اکھماں دی تعداد یورپ تے ایشیا نالوں کئھے ڈھیراے۔

پرساؤ تاریخ دے کھوچی ایتحوں تیک نہیں پڑے جے ایہناں کھلے مو تیاں دی تعداد کئی اے۔ کجھ علامتاں تے تھاواں وچ ایہناں اکھماں وچ نقل دی کیتی گئی اے جیویں عربی وچ: (من جد وجد) اس دا ترجمہ فارسی وچ بڑے ای شوخ انداز وچ کیتا گیا اے۔

جونیدہ یا پندہ:

ایس توں ایہہ اندازہ لانا اوکھا اے ایہہ اکھاں فارسی وَا اے یا عربی وَا داستانات تے کہانیاں وچ وی اکھاں وی ورتوں بڑے اچھے تے سوہنے اندازانال کیتی گئی اے۔ پنجابی لوک کہانیاں وچ ایہناں دے بڑے من موہنے نمونے مل دے ہیں۔

پنجابی شاعری وچ وی اکھاں وی بینا کاری رت بھاراے۔ جیویں ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد لکھدے نمیں کہ:

”وارث شاہ دے کئی مصرعے تے کردار اج ضربِ امشل بن چکے نمیں۔“⁽³⁾
صوفیانہ شاعری وچ تے کلاسیکی شاعری وچ ایہناں دیاں بے شمار مثالاں نمیں بھاویں
ایس شاعری وچ ایہہ مرکزی خیال تے نہیں ہوندے پر دل دے ایس وارتے اندر دے اظہار
تے عشق دی تار دا ساز ضرور ہیں۔ نہ صرف اردو فارسی دے شاعر اس ایہہ کہادتاں شاعری وچ
شامل کیتیاں ہیں بلکہ پنجابی شاعر اس کمال وکھایا اے ایس توں سانوں شاعر دے ہال
اکھاں وی عمر دا وی پتہ لگ وَا اے جیویں:

(1) لڑتے بھڑتے ہیں پیار ہے سوہے
مار پیچھے سنوار ہوتی ہے

چاند کے اوپر نہیں پڑتی کسی صورت سے خاک
منہ تو دیکھیں لے کے یوسف کے بر اور آئینہ

(آتش)

پیارے لال کیا بھروسا دم وا
اولیا بھور تھیا پر دیسی اگے راہ اگم وا

(شاہ حسین)

بھانویں جان نہ جانے دے ویراٹھے آوز میرے
میں تیرے قربان دے ویراٹھے آوز میرے⁽⁴⁾

(بلحے شاہ)

سدانہ لاث چپاگاں واں سدانہ سوز پنگاں
 سدا اڈاراں ہال قطاراں رہن کدوں کلنزگاں
 سدانیں ہتھ مہندی رتے سدانہ پھنکن ونگاں
 سدانہ جھولے یا مہدرل مل لیماں سنگاں⁽⁵⁾
 (میاں محمد بخش 1830ء)

مرن کنوں مینوں ہوڑ نہ مائے مینوں مرن واشوق مٹاون دے
 کنجھری بنیاں میڈی عزت نہ گھنیدی میکوں ٹھی کے یار مٹاون دے
 جو گن ہناں میں یار اپنے دی میکوں گل وچ مala پاون دے
 یار فرید اوہدی اوہ جانے میکوں اپنی توڑ نبھاون دے⁽⁶⁾

(خوبہ فرید 1845ء)

عمر مثال حباب دی اے سورج چڑھے پر چھاؤں ڈھلدایے
 جس دم تے دم مار ٹیھوں اوہ سماں کوئی گھڑی پل دا اے
 جواں ہال نہ کئے نے کنک کپی ہال آگ دے آنب نہ پھلدا اے
 برو ہر اک نے مدت ہال جانا جتنا تیل دیوے اتنا بلدا اے
 (بردا ایشیوری)

وارث رن فقیر توار گھوڑا چارے تھوک ایہہ کے دے یار ماہیں
 بھائی مرن تے پوندیاں بھیج بانہاں ہناں بھائیاں بھرے پروار ماہیں
 وارث شاہ نہ سنگ نوں رنگ آوے لکھ سو ہے دے وچ سموریئے
 (وارث شاہ 1150)

اکھان اکثر چند بول ہوندے ہن پر کئی اکھان ایہو جھے دی ہوندے ہن جیڑے
 جاندیاں ہویاں یا نہ جاندیاں ہویاں موزوں تے کہ کہ ہو جاندے ہیں کیوں بے وزن تے

تافیہ زبان دے کھلاروی جان اے۔ ایہہ جندڑی ممن نوں راضی رکھدی اے جیویں اردو، فارسی،
عربی تے پنجابی وچ اسدیاں مثالاں انج ہیں:

اردو

الله بس باقی ہوں
لکھ پر ش کی ملیا کہیں دھوپ کہیں چھایا
آنکھ او جھل پہاڑ او جھل
جیسا جاویسی پر جا

فارسی

برگ سراست تھنہ درویش
بہر زمین ک رسید یم آسمان ہیدا است
دو دل یک شوند بٹکند کوہ را

عربی

الحساد يأكل الجسم
(حد نیکی کو کھا جاتا ہے)
الرفيق ثم الطريق
(پہلے ساتھی لوپھر راہ چلو)
من دق الباب سمع الجواب
(جو دروازہ کھٹکھٹائے گا وہ جواب سنے گا)

پنجابی

جیہڑا بولے اوہ ای کندھا کھولے
جئی ماں جئی ماںی کندھا اکیرے تے آسی
ملائ دی دوز میت تائیں
اکھوں انھاتے ماں چرانگ شاہ
آپ میں رجی کجی تے آپ میرے نپے جیون

حوالے:

- 1 بحوالہ سید یوسف بخاری وبلوی: مرقع اقوال وامثال؛ انجمان ترقی اردو پاکستان، کراچی 1994ء
- 2 ڈاکٹر شہزاد ملک: سویا نے اکومت؛ پنجابی ادبی پورٹ، لاہور 1967ء ص 18
- 3 عصمت اللہ زاہد: ادب سمندر؛ اے ون پبلشرز، اردو بازار لاہور 1989ء ص 158
- 4 کلام بلحے شاہ؛ ناشرین پنکھ لمینڈ، لاہور، ص 79
- 5 میاں محمد بخش: سیف الملوك؛ الفیصل ناشران و تاجران کتب، لاہور 1999ء ص 290
- 6 خواجہ غلام فرید: دیوان خواجہ فرید؛ الفیصل ناشران و تاجران کتب، لاہور 2002ء ص 55



Khoj

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Vol:62, Jan.-June, 2009, pp 33-42

کھوج
تحقیقی مجلہ شعبہ و خابی زبان و ادب
جنوری۔ جون 2009ء، مسلسل شمارہ 62

پنجاب دے صوفیاں دی رہت بہت تے ورت ورتارا

☆ پروفیسر ڈاکٹر مصین ظمای

Abstract

The present research article deals with the life style of Muslim Sufis of Punjab. In this article, the writer has told that these Sufis were popular among the masses because of their simplicity, humility and divine love. These Sufis rendered their services for the welfare of masses regardless of caste, race and religion. They didn't only preached service to humanity but also guided them through their practical lives.

پنجاب دی وھر تی ایس پاروں بڑی خوش قسمت اے جے اتنے اسلام دا چانن حضرت سید علی ہجویری (وصال: 465ھ/1072ء) تے بابا فرید الدین مسعود گنج شکر (و: 664ھ/1265ء) جیسے وڈے صوفیاں تے درویشاں را ہیں پکھیلیا۔ پنجاب وچ سارے صوفی سلسلے جاری ہوئے تے طریقت دے ہر سلسلے دے منے پر منے صوفیاں نے اتنے اپنیاں خانقاہوں بنائیاں۔ ایہہ خانقاہوں دین، علم، روحانیت تے اندری تربیت دے مرکز دی سن تے ہال ای لوک ثقافت دے سرگرم ادارے وی۔ ایس دے نتیجے وچ مکتنا پیندا اے جے پنجاب دی لوکائی وچ صوفیاں دے

☆ جیسرا میں شعبہ فارسی و ہجویری جیسرا، پنجاب یونیورسٹی اوری انٹل کالج، لاہور

اڑات بڑے پکے، پیڈے تے ڈونگھے نئیں، جیہناں دی تاریخ و رہیاں تے نئیں، صدیاں وچ
کھلری ہوئی اے۔

پنجاب دے صوفی ایتھوں دیاں وسیدکاں نوں حبِ الہی تے عشقِ رسول دا درس
دیندے رہے۔ لیہناں انسان دوستی تے ودھ زورِ بتا، اللہ دی مخلوق ہال شفقت ورتی، انسانی
برادری واپر چار کیتا تے دوجیاں مذہباں نوں مُنْهَن والیاں ہال دی چنگا سلوک کیتا، ایسے لئی لیہناں
دیاں خانقاہوں تہذیب اتے مذہباں و چکار مکالے دے جیوندے جاگدے مرکز دی بنیاں
رہیاں۔

پنجاب دے درویش حاکماں تے ڈیریاں توں دور تے عموم دے نیڑے رہے،
اوہناں لوکاں دے دکھ سکھ وچ سانجھ رکھی تے جتنی ہو سکدی سی، اوکھے سوکھے ویلے اوہناں دی
دل جوئی کیتی تے اپنے آپ نوں ہمیش عوام پھوں ای جاتا۔ لیہناں اللہ والیاں مریضان نوں دم
کیتے، تعلیم لکھ کے دیتے، مظلوماں دیاں زبانی تے تحریری سفارشان کیتیاں تے لوز پون تے
 حاجت منداں دی مدد وی کیتی۔ ایہہ لوک خلوص تے سادگی ہال عوام وچ قَسَّے رَسَّے تے
اوہناں ورگے ای بُن کے رہے، اوہناں دی زبان بولی، اوے وچ ای شاعری کیتی، کتاباں
لکھیاں تے پڑھن پڑھان داسارا کم دی کامیابی ہال اوے وچ ای کیتا۔ ایہہ لوک ہر کے ہال
اُس دی ڈنی سطح دے مطابق گل بات کر دے سن۔

پنجاب دے صوفیاں نے حال رزق کماون تے زورِ بتاتے شک ہیسے والے رزق توں
آپوں بچن تے دوجیاں نوں بچاؤن دا آہر کیتا۔ اوہناں طالب علمان تے ساکھاں نوں ہنر سکھاؤن
دا آہر دی کیتا۔ ایہہ مال و زر جوڑ کے رکھن نوں چنگیاں نئیں سن جاندے۔ اوہناں حاکماں تے
عوام نوں ہمیش رب توں ڈرن دی تلقین کیتی تے معاشی تے معاشرتی انساف دی ہمتیت گج وچ
کے ڈشی۔ ایہہ اللہ والے ہرویلے، ہر حال وچ لوکاں دے کم آؤندے رہے تے غریباں مسکینیاں
ہال بھوکے رہے۔ کیاں نوں نیچ جانن والی رہنمی وچ وسیدیاں ہویاں لیہناں درویشاں آپ دی
کئی پیشے اختیار کیتے تے ہتھاں کم کرن وچ کدی کوئی بے عزتی نئیں سمجھی۔ لیہناں پنجاب دیاں
وسیدکاں نوں اپنے حقوق داشبور و عذیزیاں تے قانون دا احترام دی سکھایا۔ صوفیاں نے سوانیاں دی
عزت و دھانی، اوہناں نوں اچا مقام دتا تے اوہناں دے حقوق دی گل کیتی۔ لیہناں کئی قومی تے

عوامی تحریکاں وچ دی ودھ کے حصہ لیا۔ تحریک خلافت ہووے، تحریکِ ختم نبوت یا تحریک پاکستان، پنجاب دے صوفی ایہناں وچ کے توں پچھے نہیں رہے۔

پنجاب دی بولی تے اوہدے مقامی لہجیاں نوں آگئے ودھان لئی دی صوفیاں دی خدمات و ساریاں نہیں جاسکدیاں۔ بابا فریدؒ، نوشہ گنج بخشؒ، شاہ حسینؒ، سلطان باہوؒ، بابا بابھے شاہؒ، وارث شاہؒ، میاں محمد بخشؒ خوبیہ غلام فریدؒ تے پیر مہر علی شاہؒ ورگے صوفیاں دی شاعری تے نثر نے پنجاب دے ادب نوں پروان چڑھایا۔ ایہہ لوک اکھماں، وعظاں، لکھتاں، سماع دیاں مغلباں، دھماں، عرساں تے میلیاں دی شکل وچ اج دی پنجاب دے وسیدکاں دیاں دلاں وچ رسداے وسدے نہیں۔

اللہ تے اللہ دے جبیب نال محبت پنجاب دے صوفیاں دی سب توں وڈی بخشاب سی۔
ایہدا یک نمونہ بابا فریدؒ دی حیاتی اے۔ خواجہ نظام الدین اولیاءؒ (و: 725ھ/1324ء) فرمادے نیں:

بابا فرید بخشے بیٹھے ہوندے سن ، اوتحے ای کئی کئی واری سجدے کرن لگ
پہنندے سن تے ایہہ کم نماز توں وکھرا ہوندا سی۔ یک واری اپنے جھرے وچ
سن ، بوہا بندی ، میں کے پاسیوں جھاتی ماری تے ویکھیا جے کھلوندے نہیں
تے فیر سجدے وچ پئے جاندے نہیں تے ایہہ شعر پڑھدے نہیں:

خواصم کہ حمیشہ در وفاتی تو زیم
خاکی مخوم و چ زیر پائی تو زیم
مقصود من خستہ ز کوئیں تویی
از بیر تو میرم ، ز بردی تو زیم ^(۱)

(میں چاہندا وال جے ہمیشہ تیری وفا وچ ای جیواں ، مٹی ہو جاواں تے
تیریاں تلیاں تھلے ای جیواں ، دوہاں جہماں وچ ٹوں ای میں درونجانے
نوں چاہی دا ایس ، تیرے لئی ای مرماں تے تیرے واسطے ای جیواں۔)

بابا فرید نوں ایہہ شعر بڑے چنگے لگدے سن تے اوہ کئی کئی واری ایہہ پڑھدے رہنے سنے۔ ایہہ شعر قرآن شریف دی آیت ان صَلَاحِيْ وَ نُسُكِيْ وَ مَحْيَايِ وَ مَمَاتِي لِلّهِ

رَبُّ الْعَالَمِينَ (6/162) دی کیتی سونتی تفسیر نیں।

بابا فرید پیار محبت دے پر چارک سن۔ اوہناں واحبہ الٰہی تے عشق رسول داجذ بہ عام ہو کے انسان تے حیوان لئی وی نویلکی جیہی محبت داجذ بہ بن گیا سی۔ کے بندے پھری دا نذرانہ پیش کیتا تے بابا فرید آکھن گئے: میرے کول پھری نہ لیا، سوئی لیا، ساٹا گم کپنا، وڈھنا نہیں، جوڑنا تے سینا اے۔⁽²⁾

آپ دے مذکورہ نگار لکھدے نیں جے کدی کوئی بحاظ سوانی لڑ جگڑ کے رس پیندے تے بابا جی نوں بہت دکھ ہوندا سی تے آپ اوہناں نوں سمجھا کے، بخ رعنے متاثر کر کے رسما، معاکے اسی چین لیندے سن۔⁽³⁾

ایہناں اللہ دیاں پیاریاں دازہد، تقوی، فقر تے دنیا توں بے رغبتی ایہو جیہی سی جے ہُن تیکر اوندیاں مثالاں دتیاں جاندیاں نیں۔ بابا فرید نے ساری حیاتی پاک پیش وچ ہگو ای منجی ورتی۔ کمبل وی ہگو ای سی۔ دنے مصلی ہوندا سی تے راتیں اوے نوں منجی تے وچھالیندے سن۔ اوہ کمبل پو اندری تیکر نہیں سی اپڑ داتے اوتحھ تھاں خالی رہندی سی⁽⁴⁾۔ یہک واری سلطان غیاث اللہ دین بلبن (و: 685ھ/1287ء) نے بابا فرید نوں کجھ نقد تے چار پنڈاں دی مالکی واپر وانہ نذر کیتا۔ بابا جی نے پیسے کے درویشاں وچ وہ دلتے تے باوشاہ نوں آکھیا: ایہہ جا گیراں واپر وانہ چک کے۔ ایہدے طالب ہو رہے نیں، اوہناں نوں دیویں۔⁽⁵⁾

بابا فرید کوں نذرانے دی شکل وچ جو کجھ وی آؤنداسی، سارا سُنگیاں تے خرچ کر دیندے سن، کوں کجھ وی نہیں سُن رکھدے۔ جدوں وصال ہویا تے گھر وچ کجھ وی نہیں سی۔ قبر واسطے کچیاں اتھاں وی کوئی نہیں سُن۔ جھرے دا بُرا کچیاں اتھاں نال لایا گیا سی، اوہ پُٹ کے، اتھاں قبر وچ ورتیاں گکیاں⁽⁶⁾۔ اللہ دی شان ویکھوا ہو تھاں اسی ”بہشتی دروازہ“ بنی۔

حضرت خوبہ بہاء اللہ دین زکریا سہروردی ملتائی⁽⁷⁾ (و: 661ھ/1262ء) دے پُتر تے سجاوہ فشنی شیخ صدر اللہ دین عارف⁽⁸⁾ (و: 674ھ/1309ء) نوں وراثت وچ سُست لکھ دہتم ملتے اوہناں اوے اسی دیہاڑے درویشاں تے محتاجاں وچ وہ دلتے۔

حضرت نوشہ گنج بخش وی مسکیناں تے بیہماں نال پیار کر دے تے دنیا داراں توں سچدے سن⁽⁹⁾۔ مال وزر اول آپ دے دل نوں بالکل چک نہیں سی پیندی۔ فرمادے سن جے

میں اپنی اولادی دنیا دی دولت منکداتے اینی لبھ جاندی ہے ایہناں دیاں گھر اس دیاں کندھاں
وی سونے دیاں ہوندیاں پر فقر نہ رہندا⁽⁹⁾۔ فقر دی ایہہ دولت اوہناں نوں اپنے مرشد حضرت محبی
سلیمان قادری بحلوائی دے درتوں ملی سی جیہڑے آپ زہد تے فقر وچ مثال سن۔ حضرت محبی
سلیمان کپڑے تھلکوے ایہہ جیسے ورمدے سن جیہڑے عام لوکاں ورگے ہوندے سن۔ اوہناں دے
گھروچ سرچوپر انی گھیو یا تیل وی نہیں سی ہوندا۔ پورے گھروچ لکھاںی وی کوئی نہیں سی۔ آپ
خود تے گھروالے انکیاں نال ای وال سدھے کر لیبدے سن۔⁽¹⁰⁾

بک مشہور شیخ طریقت دے رویتے بارے حضرت پیر مہر علی شاہ^(و: 1937ء) فرماندے
نیں:

خوبہ اللہ بخش تونسوی^(و: 1901ء) دی نظر وچ دنیا داراں دی حیثیت ککھ
کوڈی وی نہیں سی۔ اوه غریباں نال محبت کر دے سس تے ایساں تے
نو باں ٹوں بہوں حقیر جاندے سن۔ تے میں ایس معااملے وچ اوہناں ورگا
ہو رکوئی فقیر نہیں ویکھیا۔⁽¹¹⁾

بادشاہوں تے حاکماں نال ایہناں بزرگاں دامیل جوں وی اللہ دی مخلوق دے کم آؤں
انی ہوندا سی۔ تاریخاں تے تذکریاں وچ ایس دیاں کئی مثالاں موجود نہیں۔ حضرت شاہ رکن عالم ملتانی
(و: 734ھ/1335ء) تے اچ شریف والے مخدوم جہانیاں جہاں گشت^(و: 785ھ/1384ء)
جدوں وی بادشاہوں کوں جاندے سن تے ایہناں علاقویاں دیاں لوکاں دیاں ہزاراں عرضیاں
اُتے شاہی دستخط کرایاں دے سن⁽¹²⁾۔ ظالم بادشاہوں کوں وی ایہہ درویش حق کوئی نہیں سن
پچھڈے۔ ماصر مذین قباچہ (و: 625ھ/1228ء) نوں کئی واری خوبہ بہاء اللہ مذین زکریاً کوں
گھر یاں سُندیاں تے سہیاں پیاں⁽¹³⁾۔ حضرت موسیٰ پاک شہید ملتانی (و: 1010ھ/1601ء)
عین اوہناں دیہاڑیاں وچ اکبر (و: 1014ھ/1605ء) دے دربار وچ ویلے سر باگ دے کے
نمائز نیت لیبدے سن جدوں اوس نے ایہہ سارا کجھ متع کیتا ہوا ہے۔⁽¹⁴⁾

بک واری سلطان محمد تغلق (و: 752ھ/1351ء) نے ملتان وچ قلام دا اعلان کر دتا
تے کئی بے گناہ مارے گئے۔ شاہ رکن عالم سروں ننگے، پیروں وابہنے میلان کے گئے تے معانی
کے دتی⁽¹⁵⁾۔ لوکاں دے کم آؤنا تے خلقِ خدا دی اللہ واسطے سفارش ساؤے صوفیاں دا برکت والا

طرز عمل سی۔ مخدوم جہانیاں جہاں گشت مکہ سرکاری ملازم دے پتھر نوں قیدوں چھڑاون لئی آئی
واری مشہور حاکم خان جہاں (و: 770ھ/1368ء) دے بو ہے تے گئے۔ اوس ہر واری آکھیا جے
وقت نہ آؤیں۔ پچھلکو لی واری ایہہ ڈاہدی بھیڑی گل وی کیتیوں جے ”سیدا! تیرے وج غیرت
ای کائی نہیں“۔ مخدوم فرمایا: ”خان جہاں! مینوں ثواب بحمد اے“۔ ایہہ سی کے اوہ من وی گیا
تے مرید وی ہو گیا⁽¹⁶⁾۔ ایسے طرح مکہ واری ڈیرہ غازی خان دے نواب عبدالصمد خان کو لوں
قابعہ اختیار خان دامحاصرہ مکاؤں لئی خوبیہ شاہ سلیمان تونسوی (و: 1267ھ/1850ء) سفارشی بن
گئے۔ آپ دے مکہ مرید میاں محمد صالح آکھیا جے سی نہ ونجو، عبدالصمد خان کجا جیہا بندہ اے، نہ چا
کریں۔ آکھیوں: ”میں اللہ سائیں وا بندہ ہاں، نفس وانہیں، نہ مینیوں تے میرا کیہ ویسی اے“⁽¹⁷⁾
پنجاب دے صوفیاء کرام سدھی سادی زندگی گذار دے سُن۔ ایس سلسلے وج شاہ سلیمان

تونسوی دا ای اک قول بڑا مشہور ہے۔ آپ اپنے بارے فرمادے سن:

”کھلا کھاون، کھلا ہند اون تے کھلا الاون“⁽¹⁸⁾

یعنی سدھا سادہ کھان پین، موٹا تے سادہ پاؤنا تے سدھا تے صاف بولنا۔ ایہہ
ساریاں نیک روحان عوام نال بھریاں ہوئیاں سُن۔ اپنیاں گلاں تے ورن نال لوکاں نوں بھلیاں
داوریں دیندے سُن تے اوہناں دیاں دلاں وج وسدے سُن۔ ایہہ مخلوق نال شفقت ورمدے سن
تے اوہناں دا واحداً گھانا بہت نال بھر دے سُن۔ شاہ سلیمان تونسوی دا فرمان اے:

درویش نوں چاہی دا اے جے لوکاں دا بھار چکے۔ حوصلہ رکھے۔ کے نوں
زراض نہ کرے۔ دوجیاں نوں خوش رکھے۔ لوکاں دا دل خوش کرن نال
رحمت نازل ہوندی اے۔⁽¹⁹⁾

پنجاب دے اولیاء اللہ دی بہت، حوصلے، بُردا باری تے خدمتِ خلق دیاں مثالاں
ایڈیاں چوکھیاں نہیں جے ایس موضوع تے پوری وکھری کتاب لکھی جاسکدی اے۔ اتنے حضرت
میاں شیر محمد شرق پوری (و: 1347ھ/1928ء) دے دو واقعہ لکھے جاندے نہیں: مکہ واری
آپ تصور تشریف لے گئے۔ قبرستان ول جا رہے سُن جے مکہ بھنگن نظری آئی جس بچہ وی چکیا
ہویا سی تے گوڑے دا نوکرا چارہی سی جیہڑا اچھیا نہیں سی جا رہیا۔ میاں صاحب ویکھدیاں نال
انگے و دھکے بسم اللہ کر کے اوہنوں نوکرا اچکوایا⁽²⁰⁾۔

مک واری مک سافر شرق پور آ کے بیمار ہو گیا تے اوہنوں جا ب لگ گئے۔ میاں صاحب ساری رات جاگ کے اوہدی خدمت کر دے رہے۔ مرید اس آکھیا جے سانوں سیوا کرن دیوتے میاں صاحب نے روک دتا۔ اوہ مریض راتیں کئی کئی واری پانی ملنگدا سی تے میاں صاحب ہر واری آپ اٹھ کے اوہنوں پانی پلاندے سن۔⁽²¹⁾

پنجاب دے صوفیاں واطر زندگی بھجن لئی ضروری اے جے اوہناں دے عوامی رنگ دی گل آچھی کیتی جاوے۔ ایس توں پتے لگے گا جے اوہ عوام وچ کس طرح گھل مل کے رہندے سن تے ایہواں دی صدیاں تے پھیلی ہوئی مقبولیت والناخا تے گوڑھارازوی اے۔
بابا فرید دی خانقاہ دا بوما آڈھی راتیں بند کینا جاندا سی۔ جیہڑا اوی آوندا سی، آپ اوہنوں خالی ہتھ نہیں سُن موڑ دے۔ ہر ہک نال انچ ملدے سُن جو یہ ورھیاں داجاؤ ہووے تے انچ گل بات کر دے سُن جو یہ پرانی واقعی ہووے⁽²²⁾۔ آپ نے آکھیا ہویا سی جے مینوں جس دیلے وی کے ملنا ہووے، ملن دتا کرو، کوئی ہوڑھک نہیں⁽²³⁾۔ جدوں آپ ہانسی وچوں دلپی گئے تے کجھ پر بعد دلپی نوں صرف ایس لئی چھڑ کے آگئے سُن جے اوتحے عام لوکاں نوں بابا جی سیکر اپن وچ اوکھیائی ہوندی سی⁽²⁴⁾۔

ایس سلسلے وچ حضرت نوشہ گنج بخش دے وصیت نامے دے ایہہ دو نقطے کوہ جوگ نہیں۔ آپ نے فرمایا اے جے ہر کے نال الفت تے محبت ورتی جاوے۔ جھوں تیک ہو سکے دوجیاں دے فائدے نوں اپنے فائدے توں اگے رکھیا جاوے۔ لوکاں دلوں تکلیفان تے جھاتے صبر کر کے اللہ کولوں مد منگی جاوے۔⁽²⁵⁾

پنجاب دے مک ہور وڈے بزرگ خوبیہ نور محمد مہاروی^(و: 1205ھ/1790ء) دا عوامی ورتن دی ایہو جیہا ای سی تے آپ کوں ہر دلیلے لوکاں دا اکٹھ رہنداسی⁽²⁶⁾۔ خوبیہ غلام فرید^(و: 1319ھ/1901ء) دے جید احمد خوبیہ محمد عاقل^(و: 1229ھ/1813ء) نوں ہزاراں بندے ملدے سن۔ کئی لوک بانہوں پھر کے دو دو بھرے بھرے واری گل کر دے سن تے آپ بہس کے سندے تے چنگا جواب دیندے سن⁽²⁷⁾۔ چشتی نظامی سلسلے دے مشہور بزرگ خوبیہ محمد دین سیالوی^(و: 1327ھ/1909ء) وصال توں پہلاں جدوں چوکھے بیمار تے کمزور ہو گئے تے حکیماں دے بختی نال منع کرن دے باوجود آؤن والے سُنگیاں نوں ملدے رہے۔ مک واری کوئی

عام درویش پچھس آیا تے فرماؤں گے: ”مینوں نیک دے کے بہایو، ایس نوں مل لوائیں“! ایس
حالت وچ وی گھنٹے دو گھنٹے وچ سوسو دوسو داری ہتھ چاکے لوکاں لئی دعا کر دے سی تے تسلیاں
دیندے سی۔ چرتا نیں گھلے مٹھے بیٹھے لوکاں نوں ملدے رہندے سی (28)۔

پنجاب دے صوفی انسانی مساوات دے قائل سیں۔ ایہہ وسیع مشرب لوکی رواداری،
محبت تے چنگے اخلاق تے یقین رکھدے سیں۔ بابا فرید دے ڈیرے تے ہر مدھب دے بندے
آوندے جاندے سن۔ پاک پن شریف وچ ایہہ سلسلہ آجے وی چل رہیا اے۔ جے ایہہ میں
ملاپ نہ ہوندا تے اج اسیں شیخ فرید دے اوہناں اشلوکاں توں محروم ہوندے جیہڑے گرنٹھ صاحب
راہیں ساڑے تیکر آپے نیں۔ لاہور دے حضرت میاں میر قادری (و: 1045ھ / 1635ء) دا
طور طریقہ وی ایہواںی سی۔ گوروارجن سنگھ (و: 1037ھ / 1627ء) نوں اوہناں نال بڑی عقیدت
سی تے میاں میر نے اوہناں دے کہن تے ای دربار صاحب امر تسری دینہ رکھی سی (29)۔ حضرت
خوبیہ سیمان تو نسوی محبت، امن تے صلح دے ایس حوالے نال چوکھے مشہور نیں۔ ہر مدھب دے
من دالے آپ کول جاندے سن تے آپ اوہناں نال چنگا ورتدے سن (30)۔ آپ دے باوشاہی
لنگر دامودی ”پیارا“ ناں واکب ہندوی جس ساری حیاتی لنگر دی خدمت کیتی تے آپ وی ہمیش
اوہنوں چنگیاں انظاں وچ یاد کیتا (31)۔ آپ دے مشہور خلیفہ حضرت خوبیہ نہس المذین سیالوی
(و: 1300ھ / 1882ء) بیان فرماندے نیں جے آپ ہر مدھب تے مسلم والیاں دی خدمت
کر دے سی۔ کئی ہندو علم انشاء وغیرہ سکھن لئی آپ کول رہندے سن تے آپ نے اوہناں دا
روزینہ مقرر کیتا ہویا سی۔ نالے کب رند وی آپ دی خانقاہ وچ رہندی کی جیہد اماہانہ وظیفہ دورو پے
مقرری (32)۔ ریاضتیاں کرن والیاں جو گیاں دیاں آپ کئی واری تعریفیاں کر دے سی تے
فرماندے سی جے اوہ توحید دے قائل ہوندے نیں (33)۔ کب واری ٹلہ جو گیاں توں ڈہ باراں
جو گی تو نہ شریف آئے۔ آپ نے اوہناں دے گرونوں اپنے نال اپنے مصلیٰ تے بھایا تے چر
تک گھلاں کر دے رہے (34)۔ فرسوں اے جے اج اسی اپنے کلمہ کو بھراوں نال وی انخ بہہ کھلو
نہیں سکدے۔

ایہہ سی پنجاب دے کجھ وڈے صوفیاں دی رہت بہت تے درت و تارے دیاں کجھ
جھلکیاں جیہڑیاں چانن ای چانن نیں۔ تے اج کل ساڑے ویب نوں ایس چانن دی بوہتی لوڑاے۔

حوالے تے حاشیے

- 1 بھری، امیر حسن علاء، فوائد الفواد، ترجمہ: پروفیسر محمد سروں، لاہور، علماء اکیڈمی اوقاف، پنجاب، 382 ص 1980
- 2 ایضاً ص 423
- 3 صباح الدین عبدالرحمن، سید، مجاز صوفیہ، کراچی، مجلس نشریاتِ اسلام، 1996، ص 167
- 4 بھری، امیر حسن علاء، ص 134
- 5 ایضاً ص 219
- 6 ایضاً ص 399
- 7 صباح الدین عبدالرحمن، سید، ص 122
- 8 عصمت اللہزادہ، پروفیسر، ڈاکٹر، حضرت نو شیخ بخش "احوال و آثار، اردو ترجمہ صاحبزادہ تنویر حسین نوشایی، سلکھوئی، مکتبہ نوشایی، 2009، ص 102
- 9 احمد بیگ لاہوری، میرزا، احوال و مقامات نو شیخ بخش، پنجیح عارف نوشایی، اسلام آباد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، 2001، ص 56
- 10 امام بخش لاہوری، مرآت غنوریہ، پنجیح معین نظامی، اسلام آباد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، 2000، ص 70-78
- 11 نظامی، خلیق احمد، تاریخ مشائخ چشت، کراچی، مکتبہ عارفین، 1975، ص 721
- 12 بھری، امیر حسن علاء، ص 256
- 13 صباح الدین عبدالرحمن، سید، ص 343
- 14 محمد اکرم، شیخ، روکوہ، لاہور، اوارہ ثقافت اسلامیہ، 1996، ص 350
- 15 تاضی جاوید، پنجاب دے صوفی دانشور، لاہور، تگارشات، 1995، ص 100
- 16 محمد اکرم، شیخ، آپ کوہ، لاہور، اوارہ ثقافت اسلامیہ، 1994، ص 280
- 17 نظامی، خلیق احمد، ص 660
- 18 ایضاً ص 657

- 19 امام الدین، نافع السالکین، لاہور، شعائی ادب، 1986ء، ص 86
- 20 محمد ابراہیم، خزینہ معرفت، شرق پورشریف، 1987ء، ص 126
- 21 ایضاً ص 193
- 22 نظامی، خلیق احمد، ص 172
- 23 ایضاً ص 217
- 24 اوہی، ص 356
- 25 شرافت نوشابی، شریف احمد، شریف التواریخ (جلد سوم، حصہ اول)، ساہن پال، ادارہ معارف نوشابیہ، 1970ء، ص 38
- 26 نظامی، خلیق احمد، ص 543
- 27 اوہی، ص 590
- 28 بیخود، غلام دشکنیر خان، محبوب سیال، لاہور، مفید عام پریس، ص 73-74
- 29 تاضی جاوید، ص 174
- 30 نظامی، خلیق احمد، ص 651
- 31 درزی، میاں محمد، راحت العاشقین، ترجمہ: عنایت اللہ چشتی نیر وی، مکھڈ، 2007ء، ص 157
- 32 محمد سعید، سید، مرآت العاشقین، لاہور، مطبع مصطفوی، 1885ء، ص 98-99
- 33 غلام حیدر بلوج، ملفوظ، قائمی، ص 110 ب
- 34 شجم الدین سلیمانی، مناقب الحبوبیین، رام پور، 1890ء، ص 290

Khoj

Research Journal Deptt. of Punjabi
 Language & Literature
 Vol:62, Jan.-June, 2009, pp 43-58

کھوج
 تحقیقی مجلہ شعبہ و خلابی زبان و ادب
 2 نومبر۔ جون 2009ء، مسلسل شمارہ 62

ناؤں تے پنجابی ناؤں کارناں.....اک ویروا

ڈاکٹر نبیلہ رحمٰن ☆

Abstract:

This research article is a discussion on the work of Pakistani female Punjabi novelists. After giving a brief introduction of novel and its beginning in the subcontinent, the critic has discussed some Pakistani female Punjabi novelists and their work in detail. According to the critic, these female novelists are small in number but they have written on a variety of subjects. These female novelists have presented the cultural traditions of the past and highlighted the social evils of poverty, suppression and class system around them.

”ناؤں“ اطالوی زبان دے لفظ نو ویلا (Novella) دی بدی ہوئی ٹکل اے۔
 دے معنی سن ”کہانی یاں کئی جیسی خبر“ اتے ایس توں مراد اوہ لکھنے کے نئے نشری قصے سن
 جیہڑے تیرہویں صدی عیسوی وچ اطالیہ وچ لکھے گئے۔ ہو سکدا اے کہ مشرق وچ ، خاص طور
 تے عرب ملکاں وچ پرچلت تصیاں نوں پڑھ یاں سُن کے انج دی قصہ کاری دی سلاہتا ہوئی

ایسوی ایس پروفیسر شعبہ و خلابی، پنجاب یونیورسٹی اوری انجل کالج، لاہور ☆

ہوئے۔ ”نوویل“ دی سب توں سچی مثال بوکا چیو (1313ء - 1375ء) دیاں کہانیاں دے مجموعے Decameron جانی جاندی اے۔⁽¹⁾ پر جیڑے ناول نوں مزاج دے اعتبار نال، جدید بیت دامڈھلانہ نہ کھجھیا جاندا اے اوہ مغرب وچ نہیں جاپاں وچ لکھیا گیا۔ 1000ء وچ لیڈی موراساکی نے ”کیمیجی دی کہانی“ دے ہاں ہاں لکھیا۔⁽²⁾ بر صغیر وچ ایہہ صنف ویہوں صدی وچ سامنے آئی۔ اوہدی اک وجہ تے اتنھے کہانی و امنظوم صورت وچ موجود ہوا سی۔ انچ بے ناول نوں پر ایاں داستاناں دی اک ترقی یافتہ ٹکل آکھیا جاوے تے غلط نہیں ہوئے گا۔

ناول دی اوہ تعریف جیڑی انسائیکلو پیڈیا آف برٹین کا وچ اے اوہ کجھ انچ اے:

“ The Novel is a genre of fiction and fiction may be defined as the art or craft of contriving, through the written word, representation of human life that instruct of divert or both.”⁽³⁾

اتھ ”انڈیگوڈ کشری آف لٹریری ٹرمز“ وچ کجھ ایویں درج اے:

“ Novel, fictional prose narrative in which characters and situations are depicted with in the framework of a plot. It constitutes the third stage in the development of imaginative fiction, following the epic and romance, which it largely aborbed but never quite displaced.”⁽⁴⁾

ناول دی اک پھویں تے بھروسی خوبی لیہدے وچ پوری انسانی حیاتی نوں مرحلہ وار ایکنا ہوندا اے۔ ڈاکٹر محمد احسن فاروقی لکھدے نہیں:

”ناول میں قصہ کی بنیاد انسانی زندگی پر ہوتی ہے اس میں روزمرہ زندگی کے واقعات بیان ہوتے ہیں، ناول نگار اس کہاوت پر عقیدہ رکھتا ہے کہ حقیقت جھوٹ سے زیادہ تعجب انگیز ہے۔“⁽⁵⁾

ناول دا کینوں ڈھیر موکلا ہوندا اے۔ ایس لئی لیہدے وچ نویں تجربے کیتے جاسکدے

نیں۔ جیویں پنجابی ناول دی یئہ سائی مشریاں دے دور وچ دھارمک پر چارلنی لکھے گئے انگریزی ناول "Pligrim's Progressr" دے ترجمے "مسکی مسافر دی یاترا" توں شروع ہوتی۔ ایس ناول دا ترجمہ 1844ء وچ پرکاشت ہوا۔⁽⁶⁾ ایس توں بعد 1882ء وچ "جیوتروی، چھپیا پر ایس دے لیکھک داماں ایس اپر نہیں سی۔

پنجابی دے کوئلکھی رسم الخط وچ باقاعدہ طور تے ناول دے موڑھی بھائی ویر سگھ (1872ء-1957ء) نوں نیا جاندا اے۔ جیہناں دے ناول "سندری"، "بجے سنگھ"، "ستونت کور"، "بابا نو دھ سنگھ" چھپے۔ فارسی رسم الخط وچ سب توں پہلاں جو شوافضل الدین ہوراں داماں آؤندا اے۔ جیہناں نے 1923ء وچ "پتی ورتا کملہ" ناول لکھیا۔⁽⁷⁾

امریکا پر یتم پنجابی دی پہلی ہندوستانی خاتون ناول کاراے۔ جس نے 1947ء دی وفڈ مگر 1949ء وچ کوئلکھی رسم الخط وچ، ڈاکٹر دیو تے 1950ء وچ "پنجھر" ناول لکھے۔ پاکستانی سوانی ناول کاراں وچ سب توں پہلاں رضیہ نور محمد داماں آؤندا اے۔ جیہناں نے "بلدے دیوے" دے نال ناول لکھیا۔ جا گیردارانہ سماج دی بھروسیں عکاسی کروا ہویا ایہہ ناول سماج دے مختلف طبقیاں دے کرداراں دے دوہرے معیارتے شخصی تضاداں نوں ظاہر کردا اے۔ ایس ناول وچ اک ایسے سماج نوں پیش کیتا گیا اے جتھے ویاہی حیثیت وچ سمجھوتہ صرف عورت نوں ہی کرنا پیندا اے۔ "مریڈ پور" پنڈ دے جدی پُشتی چودھری ظفر اللہ دے گھر پُتر ہوون دی خوبش تن ویاہ کرن دے باوجود پوری نہیں ہو سکی۔ اوسدی تجھی یہوی زرینہ امید نال ہوندی اے تے اوہ بھاری رقم دے کے شہروں اک امریکہ پٹ ڈاکٹر سلیم نوں بلاندا اے۔ ڈاکٹر سلیم جا گیرداروی یہوی نال خاموش محبت کرن لگدا اے تے پورے ناول وچ کوھرے دی اظہار نہیں کر پاندا۔ لیہدے پچھے جا گیردار دا بھے دی اے اتنے ڈاکٹر دی اپنی پیسہ کماون دی سوچ دی اے۔ جس دے پچھے ہی اوہ اتنے علاج کرن دی غرض نال آیا سی۔ حویلی دے اندر داما جوں ساڑے جا گیردارانہ نظام دی بھروسیں عکاسی کروا اے۔ چودھری دی دو جی یہوی نوں دو رہ پیندا اے تے ڈاکٹر سلیم جد زمان خانے وچ زمانیاں دا اکٹھ ویکھدا اے تے مٹھی کولوں ٹوہ لیندا اے۔ اوہ وسدا اے:

"سلیم پُتر ایس حویلی اندر برڑی مخلوق رہندی اے۔ چودھری دیاں دو یویاں

تے اوہناں دیاں کئی رشتہ داراں دیاں بیوہ عورتاں وی ایہناں کمربداں وچ زندگی گزار رہیاں نیں، جیہناں دا ہور کوئی سہارا نہیں۔ چودھری صاحب نے ایہناں دا تھوڑا تھوڑا اونٹیفہ لاچھڈا یا ہویا اے تے دو دیلے دا کھانا اوہناں نوں جیہڑا لنگر پکدا اے اور ہدے و چوں مل جاندا اے۔ ایہناں سب رشتہ داراں دیاں زیناں تے چودھری صاحب دا قبضہ اے۔⁽⁸⁾

چودھری دی تجھی بیوی اہڑ چنچل زرینہ اپنے پیو دی خوشی خاطر چودھری نال دیاہ کر کے چپ دی بُکل مار لیندی اے۔ جوڑے بچیاں (اک مُند، اک کڑی) نوں جنم دین والی ایس گوئی بارے جیہدی گوئی کمزوری پاروں مری ہوئی تے پُتھر جیوندا جا گدا پیدا ہوندا اے، ڈاکٹر سوچدا اے:

”ایہہ کئی نازک، کمزور تے وچاری جیہی کڑی لگدی سی پر ایہدے وچ کئی قوت ارادی سی، جسے ایہدے کمزور جسم دے اندر دی ایہدی ساری طاقت مُندے ول گئی تے گوئی وچاری ہڈیاں دا بُک رہ کے مر گئی۔“

ایس ناول را ہیں لیکھک نے کئی تھاواں تے سماجی اصلاح تے شعور نوں جگا کے خاموش انقلاب لیاں دا جتن کیتا اے:

”وقت دے نال نال لوکاں نوں شعور آؤندے جاندا اے، ہن غلامی دا دور ختم ہو گیا اے۔ تعلیم دے آؤن نال جہالت ختم ہوندی جا رہی اے۔⁽⁹⁾“

”ہم اواہ زمانہ جلدی نال آؤندے پیا اے جدوں زمینداری نظام بالکل بُخت جاوے گا، جدوں لوک ایہناں زیناں تے اپنی بھلائی دے آپ فرمے دار ہون گے۔⁽¹⁰⁾“

1984ء وچ کہکشاں ملک دا ناول ”چکڑ رنگی مورتی“، اک نویں اسلوب نال سامنے آیا، ایس ناول را ہیں پنجابی دیاں سوائی لیکھکاں اُتے ترقی پسند تحریک دے واضح بڑات و کھالی دیندے نہیں۔ جس کر ایہہ آکھیا جاوے کہ پنجابی دیاں مُذھلیاں ناول کاراں و چوں ایہہ سب توں ووھیا ناول اے تے غلط نہیں ہووے گا۔ ناول دے مُدد ہوچ منظوم سطران نہیں:

ایک میں!

ایک توں!

میں چکر رنگی مورتی
 توں ہیوں عرش سجا
 مینوں سجدے کرن جماعتیں
 پر لے لے تیرناں

1947ء دی وہ دے دوران وہ پران والے حالات تے واقعات توں متعلق ایہہ اک سوانحی ناول اے جسہدا مرکزی کردار زبیدہ اے۔ جس توں والی حشمت مہاجم کمپ توں چار، پن ورھے دی عمر وچ دھی بنا کے لے آؤندی اے۔ اوہنوں میڑک کروائے استانی لواندی اے پر حشمت دا خاوندی اپنی ایس لے پالک تے بُری نظر رکھن لگدا اے تے زبیدہ اپنی عزت توں بچان خاطر خالد نال ویاہ کر لیندی اے۔ جد اوہدے گھر دھی پیدا ہوندی اے تے خالد بشری نال پیار دیاں پینگھاں ووھا لیندی اے۔ اتنے اوہدے ہسپتال توں گھر آؤں توں پہلاں ای گھر دے سارے سامان نال چلا جاندا اے۔ ایتحوں زبیدہ دی بر بادی شروع ہوندی اے۔ جد سماج دیاں ان گنت ہوں بھریاں نظر ان اوہدے پچھے گلیاں ہوندیاں نیں، ہسپتال وچ بنی ہوئی اک نر سکیلی زبیدہ توں اک امیر عورت دے گھر ملازمت دوادیندی اے۔ اوں عورت واکیل پیڑ جیہڑا پہلے تے زبیدہ توں ایم۔ اے کروان وچ ڈھیر مدد کروا اے پر فیر اوہدی زندگی درندگی وچ بدلت دیندا اے۔ اتنے ناول کارنے امیر طبقے دے دو چھرے وکھائے نیں، جیہڑے دن توں مہذب تے رات توں جشی بن جاندے نیں، پر ایس جشی وکیل دی موت اوں دے اپنے نوکر ایتحوں ہو جاندی اے تے زبیدہ اوہدی پوری جائیدادی مالک بن کے بیگم کوہر بن جاندی اے۔ ہماجی درکر دے طور تے مشہور ہوندیاں ہوندیاں وزارت دے عہدے تیک اپڑوی اے فیر اوہ اپنے ڈکھاں تے پھاہے رکھن لئی گویاں لئی فلاجی اوارے ہنواندی اے تے مرداں دیاں کمزوریاں توں خوب فائدہ چکدی اے۔ انخ ای شفیق دی جائیداد تے قبضہ کر کے ملک دی معزز حصتی بن کے سماج توں اواہ کٹھدی اے۔ جیہڑا اوں نے اپنی زندگی وچ بھگلتیا ہوندا اے۔ ناول دے اخیر Revenge تے بیگم کوہر دے اپنے گھر مختل میا دے دوران ملکہ انٹیلی جنس دے وڈے افسروں توں آؤندی اے۔ جیہڑا اوں توں فوراً مل کر اوہ دستاویز دکھانا چاہندا اے جیہڑی اک انعرویو تے ادھارت اے۔ تے اک وڈے اخبار دے ایڈیٹر نے اوہناں توں گھلائی اے۔ اتنے چھپن نال اوں شخصیت دی

شہرت تے کردار تے بڑا اثر پے سکدا اے۔

بیگم کو ہر شرمندگی نال اوہناں کاغذ انہوں ویکھدی اے جیہدے وچ اوہ انہوں بے حیا بازار و تے فاحشہ عورت ثابت کیتا ہوندا اے۔ اوہناں کاغذ انہوں وچ لگے ہر اڑام دے جواب وچ اوہدے اندر وہ آواز اٹھدی اے کیہ میں نفرت جوگ آں یاں رحم جوگ؟ افسر اوہدے چہرے دے آٹا رچڑھا کوہ نال پڑھدا اے، اوہ آٹھدی اے میری زندگی تھاؤے سامنے اے۔ میں جو کجھ وی آں تیسیں جان دے او، افسر بیگم ہوراں نوں بھوکجھ راز رکھن دا وعدہ کر کے گرجاندا اے تے اوہ اپنے بسترے تے ڈگ کے سوچدی اے کہ اوہ سارے سماج نوں چیک چیک آکھے:

”اوہ اک فاحشہ عورت اے، اوہنوں چورا ہے وچ کھڑا کر کے سنگار کرنا جائے۔ پر دوچے لمحے معاشرے دے قانون وضع کرن والیاں نوں سول کر دی نظر آؤندی تے پچھدی اے کہ اوہدی زندگی نوں ایس ڈگر تے چلان والا کون اے؟ کہنے اوہدے کو لوں عورت بن کے جین داحق کھولیا اے؟ رات دے ہمیرے وچ عزت دے ڈاکو بن جان والے معاشرے دے معزز شملے کیہ کدی سنگار نہیں ہون گے۔“⁽¹¹⁾

نہایت بھروسے پلاٹ دے ایس ناول دا انت اڑام لان والے زیبر دا عدالت وچ ایس نوں بیگم کو ہر دے خلاف نزی انتقامی کارروائی قرار دین تے ہوندا اے۔ جس توں بعد بیگم کو ہر حکومت ولوں دو مہینیاں لئی باہرے ملک پھٹلیاں گزارن چلی جاندی اے۔ ”چکڑ رنگی مورتی“ وچ سماجی طرز دی بھرماراے۔ سماجی برائیاں دی گنجھلی تصوری کوئی تھاں نظر آؤندی اے۔ فتنی کچھوں وی ایہہ اک مضبوط ناول اے۔

نسرین بھٹی دا ناول ”بھجھل“ (1984ء) اتے صفیہ صابری دا ”سدھراں دے بھجھل“ (1988ء) رومانی تے سماجی ناول نہیں۔ ”بھجھل“ وچ وہ دو راں اک کلی رہ جان والی کڑی ”بھجھل“، دی زندگی دی کہانی اے۔ ایس رومانی ناول دا انت موت تے ہوندا اے تے صفیہ صابری دا ناول جا گیر دارانہ سوچ دے خلاف اک آواز اے جتھے گوئی دی اپنی پسند دا ویاہ کے وڈے گناہ توں ودھ کے ہوندا اے۔ پنڈ دے چودھری مختار دی وھی کلثوم تے ما سڑ دے پتر مظفر دے عشق دی جتھے کوئی تھاں نہیں پر چودھری دا بھٹیوں منظور جیہڑا اپر اھیا لکھیا تے سمجھدار اے

چودھری نوں راضی کر کے مظفر تے کلثوم داویاہ کروادیدا اے۔ روز مرے دی کہانی پیش کر دے گھر بیو ما حل وائل ایس ناول دا سلوب نہایت سادہ اے۔

”پنجرا“، امرتا پریتم دا ناول اے جیہڑا اپاکستان وچ شاہ ملکھی رسم الخط وچ 1993ء وچ چھپیا۔ ہندوستان دی ونڈ دے پچھوکڑ وچ لکھے جان والے ناولوں وچوں ایہہ سب توں اکیتر اتنے اہم (کیوں جے ایہہ ونڈ مگروں 1948ء وچ کورمکھی اکھراں وچ چھپیا سی) تاریخی ناول سمجھیا جاندا اے۔

ونڈ دیلے لوکاں جدوں اک دو جے دے گھراں نوں اگاں لا یاں سن جدوں لوکی جیوندے اگ وچ پئے سڑ دے سن، اوں دیلے امرتا پریتم ہوری لا ہور توں دلی جاندیاں راہ وچ جو کجھر اکھیں تکیا اوے منظر نوں ”پنجرا“ وچ ایک دتا:

”جدوں ملٹری نے اگ بجھائی، جدوں ملٹری نے اندروں لوکی کذھے، ہونکدے تے ڈھکھدے لوکیں اوہناں نے لاریاں وچ بٹھا لئے۔ اوہناں نے تن اوھے سڑے ہوئے ہندیاں نوں باہر کڈھیا، جیہناں دے پنڈے وچوں چربی پئی وگدی سی، جیہناں داماس اگ وچوں بھج بھج کے ہڈیاں ناولوں وکھرا پیا لمکدا سی، ارکاں تے گوڑیاں توں اندر لا پنجرا باہر نوں نکلیا ہویا سی۔ لاریاں وچ لوکاں دے ہندیاں ہندیاں ہی اوہناں تریواں نے جان توڑ دتی سی۔ اوہناں دیاں لا شاں نوں اوتحے ہی بھجھ سٹ کے لاریاں گھر پیاں سن، اوہناں دے گھرواں والے چیکدے رہ گئے سن۔ پرملٹری والیاں کوں اوہناں نوں ساڑن پھوکن دی ہباہر نہیں سی۔ پورا ہوراں دا پنڈ سکھنا ہو گیا سی۔ پرانی قوم دا اک دی بنداباقی نہیں سی رہیا۔ صرف تن سڑیاں ہویاں لا شاں حویلی دے اگے پیاں ہویاں سن۔ جیہناں دے پنجراں اتنے رہے ہوئے ماس نوں دو دن اسی پنڈے کٹیاں کاواں نے لاد لیا سی۔ پنجرا دے پنجرا جے دی اوہی سڑی ہوئی حویلی دے سامنے پئے ہوئے سن۔“⁽¹²⁾

امرتا پریتم دا ناول ”چکنمر 36“، 1996ء وچ اشرف سیل ہوراں نے شاہ ملکھی رسم

الخط وچ چھاپیا۔ ایہہ ناول اک سوانحی شاہکار اے۔ الکاتے کمارو وہنیادی کردار نیں۔ مکالماتی انداز نے ایس ناول نوں نہایت پُراڑ بنا دتا اے ایہہ مکالے کردار اس دے وچکاروی نیں تے خود کلامی دے انداز وچ وی۔

کمار اک چتر کار اے جیہڑا شہروں دور پہاڑاں دی اک واوی وچ رہندا اے۔ الکا شہروں اوہدے کوں جاندی اے۔ دو دیں اک وجہ دے عشق وچ بتلا ہو جاندے نیں پر ایس گل دا اور اک پورے ناول وچ صرف الکا دے ہاں نظر یندا اے، کمار دے ہاں نہیں۔ پر ناول دے ممکن تے جد الکا دے والد اوہد اولیاہ کے ہور نوجوان نال کروانا چاہندے نیں تے اوس نوں شہر جلالیہ دے نیں۔ الکا اوس نوجوان نوں اپنی محبت دی ساری حقیقت بیان کر دیندی اے۔ اوہ الکا دے والد نوں کجھ دی نہ دکن دا وعدہ کر کے چلا جاندا اے پر اک دن اچانک اوہ نوجوان واپس آ کے الکا نوں دسدا اے کہ کمار ہیں ایس دنیا وچ نہیں رہیا تے الکا ہیں تے اوس نوجوان نال ویاہ کر سکدی اے پر الکا نہیں مددی تے پہاڑاں وچ موجود اوس بستی جیہد اماں اوس نے چکنہر 36 رکھیا سی، چلی جاندی اے۔ کمار دے نال بیتے دناءں دیاں یاداں وچ حیاتی دے ساہ پورے کرن لئی، ایس ناول دے مکالے تے اسلوب خوب نیں:

”کیونکہ سچنے ہمیشا ووحد دے رہندا نیں۔ سوچاں دے پیر بھاویں پٹھے ہون پر سپدیاں دے پیر سدھے ہوندے نیں۔ اج اوہ ایس ندی تک آئے نیں کل نوں پہاڑ دی چوٹی آتے چڑھن گے،“⁽¹³⁾

”اپنی شہرت اوس نوں ہمیشہ ایس طرح جاپری رہی جیویں اک بڑھی ماں بوہتا چہ آپنے بھیڑے پُرزاں کوں رہندي اے۔ کیونکہ اوہناں نوں دنیا داری دی بہت لوز ہوندی اے۔“⁽¹⁴⁾

”دولت تے شہرت دی غلامی نوں محبت دی غلامی نال نہیں ملایا جا سکدا کیونکہ جدوں کوئی محبت دے اگے اپنی آزادی و پچدا اے تاں آخر و آں دے بھاء و پچدا اے۔“⁽¹⁵⁾

عذر و قار پنجابی زبان و ادب دی اک سنجیدہ لکھارن اے۔ اوہناں نے تنقید دے نال تحقیق دے پنده نوں دی جاری رکھیا۔ جون 2003ء وچ اوہناں دا ناول ”باغاں والے راہ“

چھپیا۔ ایہہ اک مقصدی ناول اے، یہدا مرکزی کردار اک گوئی اے جیہد اکوئی ناں نہیں متعھیا گیا۔ اوں گوئی دے بالپن، جوانی تے اوہیز عمر دے جذبات تے احساسات تے زندگی دے مختلف پڑاں نوں موضوع بنایا گیا اے، جیہناں نوں اوہ بڑے صبر، تحمل، حوصلے تے وقار نال طے کر دی اے۔ اوہدے ماں پیو، بھرا بھرجائی میھر چکے نیں صرف اک بھتیجا اے جیہدی تعلیم تے تربیت تے چنگا مستقبل اوں گوئی وامقصد بن جاندا اے۔ جیہناں نوں اوں نے مردانہ سماج دے سارے کنڈیاں نوں پار کر کے حاصل کرنا اے۔ اجیہا سماج جتنے تعلیم یافتہ با شعور ہون دے باوجود کلی عورت اپنے حق نوں نہیں لے سکدی، جتنے معاش دے ویلے بہت گھٹ نیں۔ ایس ناول وچ کہانی توں ووچ نظر یے نیں کہانی ووچ الجھاء، بہت گھٹ اے۔ کردار گھٹ پر مکمل نیں، ایوں لگدا اے جیویں عذر انے سوائی ناول لکھیا اے اسلوب ووچ اک نواں پن اے۔

2006ء ووچ پنجابی زبان دی اک ہور وڈی کہانی کار رفتت دے دو ناول ”ویٹرے ووچ پر دلیں“، تے ”ہپتال“ چھپے۔ ”ویٹرے ووچ پر دلیں“، ووڈ مگروں لوکائی نوں پیش آؤں والے منڈیاں بارے لکھیا گیا اے۔ ایس ناول ووچ وی اک باہمتوں گوئی ”متاز“، واکردار جیہڑی کے تحریک پاکستان دی اک سرگرم رکن ہوندی اے۔ ووڈ مگروں بنے ناول ووچ اوں دے مختلف سماجی تے معاشی منڈیاں دے نال نال اپنیاں دے خون دی سفیدی واذکر وی موجود اے۔ سیاسی طفر دے نشر وی نیں:

”تے دھی توں ڈکھی نہ ہو میں چانتی آں اپنی اک اک کارکن نوں مالدار کر دیاں پر دھیے تینوں کیہ دسان انتھے تے اوہ کارکن اگے پیاں آؤندیاں نیں جیہڑیاں یونیسٹ حکومت دیاں جی حضوریاں ووچ سن تے اج اپنے پلے ایس طرح پیاں کھلا رہیاں نیں جس طرح لیہناں پاکستان نوں اپنا پیا تے خون دتا ہووے۔“⁽¹⁶⁾

”مارلٹ نے سیا اتے ویکھیا تے ڈاؤھے رنج ہو کے فرمایا: ”فسوس! میرے بھرائے ایس ملک لئی اپنا آپ گال لیا تے اج یہدی قبرنوں وی پناہ نہیں مل سکدی۔“⁽¹⁷⁾

اک ہور تھاں لکھدیاں نیں:

”چل پھر پیسے کڈھ توں اپنی ماں نوں کیوں نہیں سی دیسا کہ ایوب خاں نے اپنا ولیمہ رچالیا ہویا اے تے ایس تھاں تھاں سلامی پاؤٹی اے تے ہال اوہدی جی حضوری کرن والیاں نوں وی ویاں دینیاں نہیں۔“⁽¹⁸⁾

رفعت نے اپنے اردو ناول ”بیرآ لوچی وارڈ“ نوں پنجابی وچ ”ہسپتال“ دے ہال ترجمایا اے۔ ذاتی تجربے تے مشاہدے تے مشتمل ایہہ اک واقعاتی ٹاٹھاتی ناول اے۔ جیہدے راہیں ناول کار نے ساڑے سرکاری ہسپتالاں دی حالت توں لے کے خاکروب توں ڈاکٹر میکر دے رویاں تے لوکائی نوں پیر پیر پیش آن والیاں اوکڑاں نوں موضوع بنایا اے۔ وڈے شہراں وچ پنڈاں، گراواں توں آؤن والے غریب تے لفندے ہوئے شہری موسم دی گرمی تے عملے دی سر دروی ہال روندے ہوئے لوک۔ رفت جتنے درد ہال ترندے وچارے مریضان دا ذکر بڑی درومندی ہال کر دیاں نہیں اوتھے ہسپتالاں دی حالت زار نوں ای نہیں سگوں ڈاکٹراں دی فرض شناسی تے محنت نوں وی سچائی ہال بیان کر دیاں نہیں:

”علامت تے اوہ بڈھا مریض وی اے جیہڑا امونهوں گند کڈھدار ہنداء اے تے وچارے ڈاکٹر نہیں جیہڑے ایس زہر کھان والے مریض دیاں ہھاں پھری بیٹھے نہیں۔ ایہد الہو چھان رہے نہیں، ڈاکٹر خاصے تھک ٹھک گئے نہیں، ایہناں دیاں آوازاں وچ انیندرے دی کوڑ آگئی اے۔ اکھیاں بند ہوندیاں نہیں پیدیاں پر اوہ مریض دا انگ وکیھ رہے نہیں، کوئی کسر رہ نہ جائے۔“⁽¹⁹⁾

”ہسپتال دے دن، ہسپتال دیاں راتاں، دوپھر اس سمجھ اکو کچھ ہوندے نہیں۔ اتنے دن رات دا حساب نہیں ہوندا۔ دواںیاں، گولیاں، ٹیکیاں تے تھیلیاں نوں گنیا جاندا اے، اپریشن ڈے، ایڈیشن ڈے، آف ڈے، ڈسچارچ ڈے، نائکے کھلن داون، پئی گلن داون، اتنے ساڑا کوئی خونی رشتا نہیں ہوندا پر ایس وڈے ڈاکٹر نوں مسیحا سمجھ کے اوہدے کول آؤندے آس تے اپنے پیاریاں نوں اوہناں دے جوابے کر دینے آں، ڈاکٹر تے نرساں مریض نوں حیاتی دین لئی محنت کر دے نہیں۔ مریض آؤنداء تے صحت پا

کے اگر جاندے اے۔ بستر اکدی خالی نہیں رہندے۔ ایسیں آنچھے ہفتے دس دن رہ کے نگ آ جاندے آں پر ایہہ لوکی اکا ای نہیں تھکدے۔ ایہہ کیہہ زندگی اے؟ ایہہ زندگی دا کیہہ کار و بارے؟⁽²⁰⁾

فوزیہ رفیق دا ناول ”سکین“، 2007ء وچ چھپیا۔ ”سکین“، فوزیہ دا سوائی ماؤل معلوم ہوندا اے۔ جیہدے وچ عذر اوتقار دی طرح اک عورت دی زندگی نوں بالپن، جوانی تے او ہکڑ عمر دے تن پر اں وچ وہ کے اوس دے سارے پکھاں ہال آگئی وتنی گئی اے۔ خاندانی نظام دی مضبوط روایت وچ پلدے رشتے، اوہناں دی انسیات، مرد واجہتے تسلط بھاویں اوهہ مغرب توں یعنی تعلیم یافتہ کیوں نہ ہووے۔ ایسے جبر دے خلاف ”سکین“ بغاوت کرا چاہندی اے۔ ایس سماج دے ایہناں رویاں دے خلاف، ایس نظام دے خلاف، پر فیر اوهہ آپ ای ایس نظام دے خوف توں سماج ہالوں کنارہ کشی کر لیندی اے۔ ایس ناول دا اسلوب بہت نویکھلا اے، عالمی سیاست دے دوہرے حصاء، اکیویں صدی دی دنیا دا سیاسی منظر نامہ تے مشرقی اتے مغربی مخصوص ما حول دی عکاسی اے، بے باک الجھا تے جدائی مندو سوچ ایس ناول دا خاصا اے۔

ایہناں ناولاں توں اڈ کجھ ناول اوپی رسالیاں وچ لڑی وار وی شائع ہونے ایہناں وچوں اک تے اقبال بانو دا ”سانول موڑ مہاراں“، اے جیہڑا 1997ء وچ شائع ہویا۔ رفت و ناول ”کھلرے دکھاں دے انگ“، دی نقطہ نجہ دریا دسمبر 1974ء وچ چھپی۔⁽²¹⁾

فرخنده لوہی دا ناول ”جنڈ دا انگیار“، مہینہ وار ”سویر انٹرنیشنل“ دے فروری 2007ء دے شمارے توں نقطہ وار شروع ہو کے فروری 2009ء تک مکمل ہویا۔ ایہہ اک تاریخی تے سماجی ناول اے۔ جس وچ پاکستان ہن توں پہلاں باراں^{*} دی زندگی بارے بھروسیں جانکاری وتنی گئی اے۔

باراں وچ رہن والے لوگاں دے خاندانی نظام، مذہبی مہماز، مضبوط رہماں رہتا تے ثقافتی دے ہال ہال دوچے عمرانی رویے دی ایس ناول دا خاصا نہیں۔ ایس ناول وچ بہت سارے کروار نہیں، جیہناں نوں جے کر اسیں معاشرتی شیشہ آ کھیئے تے غلط نہیں ہوئے گا۔ مثال دے طور تے اک کروار دا او ہکڑ عمر دے ”اشراقی“ دا اے۔ جیہڑا او تھے دا پیر اے۔ جس نوں نویاں توں نویاں (تریختاں) عورتاں دا شوق اے۔ جس دیاں تریہہ بیویاں نہیں تے نویں دیاں

نومر بلقیس اوں دی اکتویں بیوی اے۔ آئھے فرخندہ لوڈھی وسیب تے سوانی دے ایس وسیب نوں
بھوگن دے احساں نوں بیان کروی اے:

”تریمت دا سنجوگ اوہدے جسے تے جوانی آتے اگریا ہوندا اے، اوہدی
مٹ یاں مٹھے آتے نہیں۔ میں جاناں اوہ شے ہوندی اے ورتن دی، چت
بھاون دی، اپنے منوں لمحیاں تریختاں اپنے تھیں یاراں بیلیاں، پتیریاں،
ملیراں نوں دے دتیاں تے ایہہ کوئی شرم جھاکے والی گل نہیں۔ لاون، پرتن،
دیون ہوندارہندا اے۔ ایہہ ایس وسیب دا ول وصف جو ہویا۔ سکون آپ
کھلوکے دو جے دے نکاح وچ دیون توں وی نہیں جھکدے“، (21)

انگریز دے پنجاب وچ آؤن ہال آئھے دے مقامی لوکاں تے کیہا ہڑ پے۔ انگریز ان
دے آؤن، ورتن اتے اوہناں دی وحاظ دے خلاف مناں وچلی بغاوت دا نقشہ ایس ناول وچ
ویکھیا جاسکدا اے:

”ولایتی وامونہہ لال سوہا بھکدا اے، نویں تانبے وانگر ہوندا اے، بیلیاں
بیلیاں اکھاں، سکے بھورے وال، کے دیاں مجھاں، کے دی واڑھی، سرتے
چھجے والی کول ٹوپی، تن تے دھرتی رنگے پھے ہونے کپڑے، پیریں خاص قسم
تے وکھری ٹھل دیاں بھیاں، ایس علاقتے دے لوک ایس حلیے دے
بندے نوں انگریز آکھدے سن تے ”صاب“ کہہ کے بلاندے سن۔ اک
تحکیما ہاریا صاحب! اوہکڑ عمر دا انگریز، جتناں مُنڈے گویاں، نیانے اک
دو جے دے کن وچ آکھ کے ہسدے ”باندر ای او“ ایہہ انگریز مٹھیلے دی
وستی دل آؤند انظر آیا۔ گھوڑا انسان دا اوہناں دے احاطے وچ ای آوریا۔ ماں
واہرو نے چھیپی ہال مجھے تے پنی چادر اپنے سرتے سینے تے کھلارئی تے
ہوئی جیہی ”اویٰ نی ماں میریئے“ کہندی مجھے سختے ورگئی۔ انگریز صاحب
نے گھوڑے توں چھال مار دتی۔ سامنے مجھے تے دھپے پیا جیئھا۔ مٹھیلے واپس
ترک کے کھلوگیا تے پٹھا ہتھ متھے تے رکھ کے سلوٹ وانگ صاحب نوں
سلام کیتا۔“، (22)

”انگریز توں مہاجن کوئی لا بھچکن واسطے سارا ٹھلچکن کیتا ہوئی نہیں۔ ماں! سانوں کیہ لگے۔ کوئی جو یہ جی کرے خشامد کردا پھرے، ٹھکداوتے۔ ایہہ ای تے چیون سوکھا کرن دا وصف ہویا کہ۔ ماسی گلاب بیگم کول رہ کے اس ان توں ایہا تے گل سکھی اے پنجی جو یہ دی ہووے راجھے نوں راضی رکھو۔ اپنا جی منے نہ منے پر راجھا راضی رہوے۔ انگریز ان کل ساؤ راجھا جو ہویا۔ انخ ساؤے دیس دی دھرتی ہر دھاڑوی نوں راجھا جان کے گھیندی رعنی جو یہ ماسی گلاب دلی دا اڑاہا۔⁽²³⁾

پنجابی دیاں ناول کار بھاویں چونیاں ای نہیں پر ایہناں ناول کارناں دی پنجابی نثر توں دین توں اکا انکار نہیں کیتا جا سکدا۔ ایہناں ناول کارناں وچ پاکستان بننے مگروں جس طرح دے احساس نے جنم لیا اوس وازا دا تر تعلق اپنے پچھوکڑ تے اوہدے نال جڑیاں یاداں، کو اپنے ہوئے دی بھال، حرص دھوں وچ پھاتے لوک تے بد لدے سماجی رویے نہیں۔ پنجابی دیاں ایہناں ناول کارناں نے اپنے ماضی دی تہذیبی روایت نوں پوری قوت نال پیش کیتا اے۔ بھاویں اوہ فرنخندہ لودھی اے، کھلکشاں ملک، غدر را وتاریا فوز یہ رفیق۔

فوز یہ رفیق نے تے عالمی سیاست تے اوہدے وچ لفظاں دے بد لدے معنی تے دوہرے معیار نوں دی موضوع بنایا اے۔

جیونکی تے سکیدے مکالے:

”تے القائدہ کیہ اے؟“

”مینوں تے ایہہ کلوکلکس کلین دی مسلمان جھن جاپدی اے۔“

”کے کے کے؟ ایہہ دی آؤ دے آپ نوں آؤ دے مذہب نوں باقیاں توں آچا سمجھدے نہیں تے ووجیاں نوں مکا دینا چاہندے نہیں۔“

”مینوں اینا پتا اے کہ القائدہ آئے مجاهدین تے طالبان نال رل افغانستان وچ رویاں نال لڑدے رہے، پاکستان وچ جزل ضیاء نے مدرسیاں نوں مال دے کے مگڑا کیتا..... ایہہ دی پتہ سی کہ اسیاں نویاں وچ امریکی سرکار طالبان تے القائدہ دوواں دی ڈالرسیوا کر دی پئی سی۔“⁽²⁴⁾

لیہناءں ناولائس وچ اک ہور احساس پوری شدت نال موجودنظر آؤندے اے۔ اودہ ہے
اپنی ذات تے شناخت دا اوہ سماجی تصور جیہدی یئہ سہ ترقی پسند تحریک نے رکھی سی۔ لیہناءں ناول
کاراں نے اپنے سماں کو جھو، سماجی رہنمائی، قدراءں، بھکھرنگ، غربت، فرستیش تے
طبقاتی نظام دیاں قباقاں نوں موضوع کیتا۔ ہن اوں نے شفاقتی جہر توں انکل کے انسانی تحرے نوں
اطہمار تے ابلاغ دی ہیئت وچ ڈھان داؤ ہنگ سکھ لیا اے۔



حوالے

- 1 سکیل احمد خاں، ڈاکٹر سلیم الرحمن (مؤلف)، منتخب ادبی اصلاحات، لاہور 2005ء، شعبہ اردو جی-سی یونیورسٹی، ص 150
- 2 ایضاً ص 151
- 3 Encyclopedias of Britannica, Vol-23, Lahore: 1992, P-116
- 4 Cudden, J.A. A Dictionary of literary terms, London, 1986, P-430
- 5 محمد احسن فاروقی، ڈاکٹر ناول کیا ہے، لکھنؤ، 1964ء، شیم ٹکڈ پو، ص 18
- 6 گورچن سنگھ، عرشی، ڈاکٹر پنجابی بحاثت سے ساہت نوں عیسائی مشنریاں دی دین، تھیماری کھون، جلد 8 شمارہ 2، 1985-86ء، لاہور، ص 130
- 7 محمد آصف خاں: پنجابی ناول (مخصوص) لعلاء دی پنڈ (مرتب) اقبال صلاح الدین، لاہور: عزیز بک ڈپو، ص 199
- 8 رضیہ نور محمد: بلدے دیوے، ص 169
- 9 ایضاً ص 164
- 10 ایضاً ص 171
- 11 کہکشاں ملک: چکر رنگی سورت، ص 147 - 150
- 12 امرنا پر قلم: پنجبر، لاہور، رویل پبلی کیشنر، ص 115
- 13 امرنا پر قلم: پنجبر 36: ص 29
- 14 ایضاً ص 42
- 15 ایضاً ص 43

رمعت: ویٹر ہے وچ پر دیس: ص 15	-16
ایضاً ص 40	-17
ایضاً ص 68	-18
ایضاً ص 77	-19
رمعت: ہمپتاں؛ اوارہ پنجابی زبان تے ثقافت، لاہور 2006 ص 145	-20
انعام الحنفی جاوید، ڈاکٹر: پنجابی ادب و ارتقاء؛ لاہور عزیز کپ ڈپ 2009 ص 229	-21
بار جنگلی علاقے نوں آ کھدے نہیں۔ پورا پنجاب و مذتوں پہلاں ٹھی باراں وچ وہ دیاں گیا سی۔ ساندل بار، گنجی بار، بیاس بار، ساندل تے کرنا بار۔	☆
سوری انٹرنیشنل، مارچ 2008 ص 46	-22
فرخندہ لوہی: جند و انگیار؛ جولائی 2007 ص 44	-23
سوری انٹرنیشنل، جنوری 2009 ص 33	-24
فوزیہ رفیق: سکیر، سانچھہ بھلی کیشنز، لاہور 2007 ص 283	-25

Khoj

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Vol:62, Jan.-June, 2009, pp 59-68

کھوچ
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
جنوری۔ جون 2009ء، مسلسل شمارہ 62

حضرت بابوٰ ت فقر

☆ ڈاکٹر غلام مصطفیٰ خوکھر

Abstract

In his research articl, Dr. Ghulam Mustafa Khokhar talks about "Fuqr" or "Faqr" and says that only the key of "Ishq-e-Haqiqi" can open the door to this destination. "Ishq" tells the way to surrender everything befor the beloved. Besides "Abyat-e-Bahoo", the writer has also discussed the poetry of some other Punjabi poets to elaborate his point. "Fuqr" is declared as a practical thing which is not related to reading or listening but actions and the practice. The writer has stressed that "Kamil Murshid" is must for this practice.

پنجابی زبان جیہد اصل محور ای عشق و تصوف تے عرفان و آگئی اے۔ ایہہ زبان فقة، شرع، طب و حکمت، اوپ منطق دیاں ہیریاں جوہراں مانک موتاں مال سدا توں ای سجدی چمکدی نکھروی نتر دی رعنی اے، پر ایس و اصل کمال تے بح دھج ایس وچ شاعری تے مُرّ صوفیائی شاعری اے۔ ایس دے ایہہ رنگ ڈھنگ انگ ونگ سمجھے پارکھاں دو دلائیں نوں دنگ کر چھڈ دے نیں، پر وڈیائی دی اصل وجہ اوس ازی وڈیاں، کرتا، بچ سرکار، ذات حق دی تعریف

☆ استاد، (ر) شعبہ پنجابی، گورنمنٹ کالج فاریوائز، ساہبوال

تو صیف اوہ نوں بھالنا ڈھونڈھنا چاہئا راوی اے تے اہیاں کاراں کرناں ساراں لاساں سداں
پکاراں داماں سیانیاں تصوف فقر رکھیا۔

حضرت باہو جی ہوراں اپنی پنجابی شاعری وج ایس نوں اجیہا بھروں توں رنگ روپ
عطای کیتا اے پنچی اگے چل کے پنجابی دے اکثر صوفی شاعر ان ایس نوں اپنایا چلا یا اے۔⁽¹⁾

حضرت باہو جی دیاں ڈھیر ساریاں لکھتی کتابیں دا ذکر ہوندا اے پر جو کتابیں چھپتی ٹھیک
وج اج بھدیاں نمیں اوہ پچیاں تیہاں دے لگ بھگ نمیں۔ ہر کتاب دا وکھرا مان اے پر آپ
دیاں چار کتابیں صرف ”فقر“ دے ناں توں نمیں۔ ایس توں آپ دی فقراں وال ٹانگھ ترپ سدھر
نجوت دا پک ہو جاندا اے۔ ایس کر کے آپ دی سوچ فکر، عمل، کسرت دے اصل ایس مہماں
بارے کجھ ویراکیتا جا رہیا اے تے ایس بارے بوہیاں مثالاں حوالے نکھیڑے۔ آپ دی
”لبیات پنجابی“، چوں ای وتنے جا رہے نمیں تے جیہڑی اج ”ہر کہ بے قامت کہتر، بے قیمت بہتر“
فارسی ضرب لشل دی خورے سب توں چنگی مثال اے۔

فقر بارے حضور نبی کریم ﷺ فرمادے نمیں الفقر فخری وال فقر منی (مینوں اپنے فقر تے
فخر اے تے فقر میرے چوں اے)۔ حضور نبی پاک ﷺ دیاں ڈھیر گھٹ اہیاں حدیثاں نمیں
جیہناں وج آپ نے کے طرح فخر مباحثات دا ذکر کیتا ہووے۔ جیویں ایس حدیث پاک وج
اے۔ ایس توں ووھ فقر دے مقام دی حرمت، عظمت، آن شان، وڈیائی، اچیائی دا وڈا ہور کوئی
ثبت نہیں ہو سکدا۔

فقر نوں انہاون ہندھاون دی کنجی عشق دے ہتھ وج اے۔ جیویں دا کسے دا بے بہا
عشق اے تیویں ای اوں دا باصفا فقر اے۔ ساری گل اوں ذاتی اکمل حسن اولی اعلیٰ دا قرب
اے۔ جیہڑا ایس ڈلی وج ایس افہی جائے، وجودی پہناؤے دا پک تے موجب نجات اے۔
مولانا روم ہوراں دے مطابق:

شاد باش اے عشق خوش سودائے ما
اے طبیب جملہ علت ہائے ما
اے دوائے نخوت و ناموسِ ما
اے تو افلاطون و جالینوسِ ما⁽²⁾

(اے عشقنا خوش رہ کر توں میرا سوہنا شوق ایں۔ میریاں ساریاں بیماریاں دا
طبیب ایں، میرے غرور تکبر دی توں دوا ایں، توں تاں میرے لئی افلاطون،
جالینوس حکیم ورگا ایں)

فقر کیہ اے؟

”ف“، توں فاقہ، ”ق“، توں قناعت، ”ر“، توں ریاضت، سچھے لفظی باہاں نیں۔ فاقہ،
قناعت، ریاضت ایوں معمولی جیسے مددگار ہوندے نیں۔ اصل گل تاں کوہاں دوراے۔ لوکائی توں
عبادت، ریاضت، زہد بارے پتہ کرنا چاہیدا اے۔ عبادت شرع فقر دی اخلاص نال پابندی دا
ماں اے۔ ریاضت کے گر مرشد مرد حق لئی تسلیم تعظیم اے۔ تے اصل گل زہد اے۔ جیہوں صرف
کوئی گر مرشد مرد حق جان دا ہووے تاں دے۔ آؤ فقر بارے سلطان باہو جی دی گل جیسے:

نہیں فقیری جلیاں مارن سنتیاں لوک جگاون ہو
نہیں فقیری وہندیاں ندیاں سکیاں پار لگھاون ہو
نہیں فقیری پا مصلے وچ ہوا ٹھہراون ہو
نام فقیر تہباں دا باہو دل وچ دوست ٹکاون ہو

(فقیری اُچی اُچی پکاریاں سنتیاں لوکاں توں جگاون نال نہیں ہوندی۔ نہ ای
وہندی ندی وچوں کرامت نال سکیاں پار ہو جانا اے۔ نہ عی ہوا وچ مصلے
توں ٹکا کے اتے محسن نال اے۔ اصل فقیری دل وچ دوست ”رب دی
ذات“، توں ٹھہرا لین نال اے)

فقیری دا اڈھ مڈھ سار سدھ عشق توں اے۔ تے اجیہا سچا عشق پئی اپنے محبوب توں نال
اسباب کیہ جسم جان تیکر بھکھر وار دتا جاوے۔ جان توں مار دین نال گل فر پیندی اے۔ اوہ محبوب
ذر اجیہا ہسد اے پر نال ای آکھدا اے۔ ایہہ تاں میری دتی ہوئی شے ای مینوں موز رہیا ایں۔
عاشقاں کوں تاں آخر وچ ہوندا ای ایہو بکھر اے۔ سو فقر دی پہلی پوری عشق تے اوں وچ جان
وار دینا اے:

مال جان سبھ خرچ کرہاں کریئے خرید فقیری ہو

نقر کنوں رب حاصل ہووے کیوں کچھ ڈگیری ہو
 مرن تھیں اگے مر گئے باہو تاں مطلب نوں پایا ہو
 جس مر نے تھیں خلقت ڈر دی عاشق مرے تاں چیوے ہو
 صوفیاء ایس کیفیت نوں (موتو قبل انت موتو) آکھدے نیں یعنی مرن توں پہااں
 مر جانا اے۔ ساری پنجابی صوفیائی شاعری ایس ہال بھری پئی اے۔ بابا فریدؒ جی ورگے شرعی صوفی
 شاعر آکھدے نیں:

بہا بہا آکھے بہا توں سلطان
 فریدا جت تن بہا نہ اپچے سوتن جان مسان⁽³⁾
 پر راہ ڈھیر اوکھی اے۔ شاہ حسینؒ آکھدے نیں:
 راہ عشق داسوئی دانکا، دھاگہ ہوویں تاں جاویں⁽⁴⁾
 بابا فریدؒ جی توں لے کے اج تائیں سارے صوفی شاعر ایس کچھ تے ڈھیر پک ہال
 کھلوتے نیں، تے موت توں بعد اصل حیات دی گل کر دے نیں۔ میاں محمد بخش فرمادے نیں:
 عشقتوں باجھو ایمان کویہا کہن ایمان سلامت
 مر کے چیون صفت عشق دی دم دم روز قیامت⁽⁵⁾
 عشق آندہ اے تے سبھ کچھ رڑھ جاندہ اے۔ اوہ مستی دیندا اے تے ہستی نساندہ اے۔
 (جاں جاں نہ آوے مستی، تاں تاں نہ جاوے ہستی)

ایس گل دی اصل سمجھ قیل و قیل یا پرہن سُن ہال نہیں، عمل تے مُعمل تے تمام رہن
 ہال اے۔ اوہ وی چدوں کوئی سچا مرد حق را ہنمائی کرے، نظر وچ رکھے:
 بزر دیتاں بچے سر حاصل ہووے سودا ہار نہ توہاں ہو
 وڑیں بازار محبت والے رہبر لے کوئی سونہاں ہو
 مرشد باجھوں فقر کماوے وچ کفر دے بڈے ہو
 گل! گاگت لیکھ دی بجائے آنکھن دیکھاے۔ بقول شاعر:
 توں کہتا ہے گاگت لیکھی میں کہتا ہوں آنکھن دیکھی
 اک فلسفی تے فقیر وچ ہزار کوہاں دی وچھاے:

"حضرت ابن عربی جوانی و یہ فلسفی ابن مرشد نوں ملن گئے۔ اوہ اس ویلے
بڑھا پے وچ سن۔ اوہناں حضرت ابن عربی دا بانہواں کھول کے استقبال
کیتا۔ آپ نے شروع وچ اوہناں دی گل تے "ہاں" آکھیا تے بعد وچ
"ہاں" کہہ دتا۔ مژا اوہناں دے پکھسی تے جواب دتا۔ میں تھاؤے ظاہری
علم نوں مذاواں تے تھاؤے باطنی علم نوں من دی گل ہال مینوں اتفاق
نہیں۔ میری "ہاں" اے۔"⁽⁶⁾

مشجی تے فقیری وچ ڈھیر فرق اے۔ مشجی کرامات وکھان تے پیری چکان داماں
اے۔ جدوں کہ فقیری اک دا ہونا۔ مک لئی جیونا، مک لئی مرنا تے کواف چتارنا اے:

مک اے مک اے مک اے

مک دی دم دم سک اے⁽⁷⁾

دانستہ کرامات وکھا کے اک ادھورا بندہ اپنی خامی تے مہر لا دیندا اے۔ جدوں کہ پورا
سارا دن کرامتاں وچ رہنیاں ہویاں دی کے نوں پتہ لگن نہیں دیدا تے نہ ای اجنبی ڈکھن
وکھان دی خانہش کروا اے۔ کوئی شیخ، مشائخ اپنی اصل حیثیت تے فقیر دی منزل توں آگاہ ہوندا
اے۔ شیخ صورت دے کچ، کچ نوں ویکھدا جان دا اے تے فقیر آئی صورت دے کچ پک نوں
ای چتار دا اے:

بلھیا رب کھو نہ کھو

آئی صورتوں سچا رہو⁽⁸⁾

مشجیت کے دی پڑاہ منزل تے ٹھہر جان داماں اے۔ بھاویں انحد دامقام ای کیوں نہ
ہووے تے نظر لامکان دی تاہنگھ رکھدا تے لیں لئی تڑپا اے۔ بقول اقبال:

بیزداں پہ کمند آور اے ہمت مردانہ

غوث قطب ہیں اُرے اُریے عاشق جان اُگیرے ہو
جیہڑی منزل عشق پچاوے، غوث نہ پاؤں پھیرے ہو
عاشق وچ وصال دے رہندے لامکان ڈیرے ہو

میں قربان تہاں توں باہو جہاں ذا تو ذات بسیرے ہو
ذاتیں نال جاں ذاتیں رلیاں تے باہو نام سدایا ہو
عشق فقر دے پاندھی منزال نہیں قبول دے تے ماں ای اجیہی تاہمگیر رکھدے نہیں:

لیلی بھی ہمنہیں ہو تو منزل نہ کر قبول

چاراں پاسے دنیا دے سمندر وچ رہ کے مژا لیہدے پانی توں بچناں ڈھیر اوکھی گل
اے، پر جس تے رب ترس کرے اودھ نجی جاندا اے:

اوھی لعنت دنیا تائیں ساری دنیاواراں ہو
جیس راہ صاحب خرچ نہ کیتی لین غصب دیاں ماڑاں ہو

آپ آکھدے نہیں:

دولت ہے سگاں داوند و دنیا ہے خراں

ماں اُن اماں تماشا نگران

نقر وچ دیدار حق ای اول و آخر بات اے۔ ایہہ گل آرنی موئی تے لعن ترانی توں
شروع ہوندی اے۔ مژا جد کوئی سچا مرد حق صاحب فقر مل جاوے نال پچھی سرکار ذات حق دے ترس
نال اوس دی گل بن جاندی اے۔ ایس وچ سوز ساڑ ڈھیر وکھرا ہوندی اے:

عشق دی بھاہ ہڈاں دا بالاں عاشق بہہ سکیندے ہو

ہوئے ہزاراں عاشق باہو عشق نصیب کہیں دے ہو

راہ فقر دا مشکل بھارا گھر ماں نہ سیرا روحا ہو

ایہو نفس اساؤ بیلی جے نال اساؤے بدھا ہو

گل! ”ایہہ تن رب سچ دا جھرہ وچ پا فقیر اجھاتی ہو“، توں چلدی اے۔ بقول باہو:

طور سینا چوت دانی بے خبر

طور سینا سینہ خود را نگر

(طور سینا کیہ اے؟ اے بے خبر جان دا ایں۔ طور سینا اپنے سینہ ول ویکھنا

(اے)

تے گل باغاں بھاراں رنگاں نثاریاں توں ہوندی ہوئی اگے گری جاری اے:

ایہہ تن رب سچے دا ججرہ وچ کھڑیاں باش بہاراں ہو
الله نور السموات والارض۔ اللہ دا نور زیناں اسماءں وچ روشن اے۔ جیہڑا ایس
نور نوں پچھان لیںدا اے اوہ خاص بصیرت پاندا اے تے اسیے ظہارے تکدا اے جیہڑے عام
لوگاں نوں نظر نہیں آؤندے تے سب کجھ تک کے وی چا عاشق اس زماں وچ جی رہیا اے۔ اوہ
خاق دی اعلیٰ عطا تے اپنی کمزوری نالائق تے شرمندہ اے:

باش بہاراں کھڑیاں باہو نزگ ناز شرم وا ہو

”نعت تک کے اپنی کمزوری دی وچلی حالت شرمندگی حیادی ہوندی اے۔“⁽⁹⁾

حقیقت محمد یا پتھر دے پان توں بغیر ایہہ مقام نہیں ملداتے جیکر کوئی زی حقیقت
مظاہدی گل کردا اے تاں اوہ سریت اے، فقر نہیں:

نور محمد روشن آہا آدم جدوں نہ ہویا

اول آخر چاروں پاسے اوہو مل کھلویا

(میاں محمد)

.....

راہ محمد والا باہو جیس وچ رب تھیوے ہو

.....

الف احد جد دتی وکھائی از خود ہویا فانی ہو
قرب وصال مقام نہ منزل نہ اوتحے جسم نہ جانی ہو
نہ اوتحے عشق محبت کانی نہ اوتحے کون مکانی ہو
عینی و عینی بھتوے باہو سر وحدت سجائی ہو

فقر دی ایس لا مکانی منزل وچ سوائے ذات حق دے سمجھے ہاں گھر تنوزے مر مک
جاندے نہیں:

جس اندر حب دنیا باہو مول فقر نہ تھیوے ہو
راتیں جائیں کریں عبادتیں نندیاں وسیبہ پرانی ہو
کوڑا تخت دنیا دا باہو فقر پھی بادشاہی ہو

لا یحتاج جہنماں نوں ہو یا فقر تہاں نوں سارا ہو
 نام فقیر تہاں دا باہو جیہڑا دوست سمہالے ہو
 مُرزا یہیاں ہستیاں دیاں نشانیاں بھر کوئی اہل نظر ای پاسکد اے:
 اکھیں شرح موئیں تے زردی ہر دلوں دل آہیں ہو
 نام فقیر تہاں دا باہو جتھے لامکانی جائیں ہو
 ایہہ ڈھیر اوکھا تے جو کھا راہ اے۔ ہر چیز ایہدی تاہنگھ وچ اے۔ حضرت شاہ
 ابوالمعائی دے آکھنے:

یا رب زدوکون بے نیازم گروان
 وز افسر فقر سرفرازم گروان

.....

راہ فقر دا پرے پریے اوڑک کوئی نہ دے ہو
 نہ اتحد علم نہ پڑھن پڑھاون نہ اتحد منکے قصے ہو
 نہ ای انجھے چے چلیدیویں نہیں:
 نہ میں جو گی نہ میں جنگم نہ میں چلمہ کمالیا ہو
 اج انجھے خدا پرستی دی تھاں چارے پاسے بُت پرستی اے۔ کتنے ذات دے بُت، کتنے
 انا دے بُت:

ایہہ دنیا ہے بُت پرستی مت کوئی ایس تے وسے ہو
 موت فقیری جیس سر باہو معلم تھیوے لئے ہو
 مُرسب کجھ پاکے خاموشی شرط اے:

باز یاب ایں نکتہ را اے نکتہ رس
 عشق مرداں ضبط احوال است و بس

.....

عشق جہنماں دے ہڈیں رچیا رہندے چپ چپاتے ہو
 گوں گوں دے وچ لکھ زباناں پھردے گلگے باتے ہو

صاحب فرکول سب کجھ اے۔ ساریاں طاقتاں نیں سارے اختیار نہیں۔ مژہ دی بے
بی، بے اختیاری اے۔ پئی ماںک دی مخلوق نال پیاراں پیار سجد اے۔ فقر ہر آپے نیویں نوں
پیار نال تکدا اے:

سو ہزار تنہاں توں صدتے منہ نہ بولن پھنگا ہو
لکھ ہزار تنہاں توں جیہڑے گل کریدے ہکا ہو
لکھ کروڑ تنہاں توں جیہڑے نفس رکھیدے جھنگا ہو
نیل یہم تنہاں توں جیہڑے سون ، سداون سکا ہو
تمکدی گل اے بات سُسٹن سنان دی نہیں من وچ واڑن حرز جان کرن ، ہو صحیح کرن ،
دیدار پان دی اے۔ پڑھن سُسٹن نال وقتی شوق ضرور و وحد اے۔ بتول چل سرمست:
با جھوں دیدار بیا سبھ کوڑ

آتھے او تھے دنویں جہا نیں سبھ فقر دیاں جائیں ہو
نام فقیر تنہاں دا باہو گھر وچ یار و کھالے ہو
تے با جھوں دیدار سبھ کوڑ دیاں کہانیاں گلاؤ نیں:
با جھ وصال اللہ دے باہو کہانیاں قصے ہو



حوالے:

- 1 علم راما، ڈاکٹر: رمز روایت؛ عزیز پبلشرز اردو بازار لاہور، 1993ء ص 77
- 2 مولانا روم: مشنوی مولوی معنوی فقر اول؛ (ترجمہ) مولانا تاضی سجاد حسین، اسلامیہ پبلشنگ کمپنی لاہور، سان، ص 33
- 3 بابا فرید: آ کھیا بابا فرید نے؛ مرتب محمد آصف خاں، پاکستان چنگلی ادبی بورڈ لاہور، ص 179
- 4 شاہ حسین: کافیاں شاہ حسین؛ مرتب محمد آصف خاں، پاکستان چنگلی ادبی بورڈ لاہور، ص 43
- 5 میاں محمد بخش: سیف الملوك؛ مرتب اقبال صالح الدین، عزیز پبلشرز لاہور، ص 35
- 6 سلطان باہو: ابیات باہو؛ (شرح) سید احمد سعید ہمدانی، العارفین پبلشرز، خوشنab 2001ء، ص 108-10
- 7 خواجہ فرید: آ کھیا خواجہ فرید نے؛ مرتب محمد آصف خاں، پاکستان چنگلی ادبی بورڈ لاہور 1994ء ص 453
- 8 بخش شاہ: آ کھیا بخش شاہ نے؛ مرتب محمد آصف خاں، پاکستان چنگلی ادبی بورڈ لاہور 1992ء، ص 505
- 9 شاہ محمد ذوقی: سر لبراء؛ ص 146

Khoj

Research Journal Deptt. of Punjabi
 Language & Literature
 Vol:62, Jan.-June, 2009, pp 69-80

کھوج
 تحقیقی مجلہ شعبہ و خالی زبان و ادب
 جون 2009ء، نمبر 62

گیت تے کافی دا صنفی ویروا

☆ مرزا میمن الدین

Abstract

This is a research article by Mirza Mueen-ud-Din in which he has tried to differentiate between "Geet" and "kaafi" through different dictionaries and views of the scholars. The writer has discussed in detail the structures and subjects of "Geet" and "Kaafi". According to the writer both had taken birth from "Lok Geet" and later flourished as separate fields. The writer has supported his arguments with various examples from "Lok Geet".

شد گیت دا مصدر منکرت دا "گئی" ہے، جیس دا مطلب "گاما" ہے۔ ایہہ شد اوہا ای پرانا ہلی جنا ویداں دا سماں ہائی۔ منکرتی ساہت "شام وید" وچ اس دی ہوند دا پتا چلدا ہے (1)، پر ایہناں گیتاں دی بہیت ٹیپ (استھانی) توں بغیر وے۔ گیت دی ترتیب منکرت دی پرچلت صنف شلوک ورگی ہے۔ ایہواںی گیت دی مذہبی شکل ہے (2)۔ ذاکر عنوان چھتی ہوراں دا آنکھا ہے:

☆ پنجابی، گورنمنٹ ڈگری کالج فاریوائر، ساہیوال

”گیت“ بندوستانی ادب اور موسیقی کی قدیم ترین اصطلاح ”گیتا“ اور ”گاتھا“ بھی گیت کے وصف سے متصف ہیں۔ گیتا کے معنی ہیں ”جو گایا گیا ہو“، ”گاتھا“ میں بھی گانی جاتی ہیں۔ اس لیے گیت کے دائرے میں آتی ہیں۔ ویدوں کے گائیکوں نے بھی ویدوں کو گیت کہا ہے۔⁽³⁾

بچ کر گیت دی قدامت و تحریز کریں، ایہہ اجنبی صفت خن دے طور تے ابھر کے ساؤے سامنے آؤندی ہے، جیہڑی پرانے ویلے توں اج تائیں برہہ لفظ، سرتے تال ہال تعلق رکھدی ہے۔ جو ایہہ پرانے ویلے وچ مقبول سی اولی ای اج دے سے وی ہے۔ ایس دامطلب ایہہ ہو یا پچ موسیقی تے گیت دا آپ وچ کوڑھار شتہ ہا ”سنگیت“، داشبد وی ایتھوں ای ہوند وچ آیا ہے۔ ایہہ اصل وچ دوشبد اس دے جوڑ میں تال بنیا ہے۔ ”سم تے گیت“ سنگیت عمدہ گانے نوں آکھیا جاندا ہے۔ بندوستانی اصطلاح وچ جیہڑی انظم سر، تال تے پد دی پابند ہووے سنگیت اکھواندی ہے۔ گیت دو قسم دے ملدے ہیں۔ اک تاں اوہ جیہناں دا ٹورا کتاباں رائیں پرانے ویلے توں اج دے سے تائیں ہے۔ تے دو جے اوہ جیہناں دے جوڑن ہاراں دا کوئی پتا تھوہ نہیں ملد۔ جیہناں نوں ایسیں لوک گیت آکھدے ہاں، گیت صرف گاؤں والی شے ای نہیں ہے سکوں ایہہ اپنے اندر وھری دے واسیاں دی تمدنی، سیاسی تے مذہبی تاریخ وی ہوندی ہے۔ گیت دا مزاج سماج دے حاکم تے حکوم رویاں تے میکائی جوالياں داوی پر چھاؤں ہوندی ہے۔

گیت ایس وھری جیس نوں پاکستان تے بندوستان آکھیا جاندا ہے، وی پرانی رحلتے روحانیت دا پر چارک ہے۔ ایہہ ویداں دے رائیں اگے گریا، ویداں نے ڈھیر علام نوں جیا، جیہناں وچوں موسیقی وی اک ہے۔ گیت تے موسیقی دا آپسی سمبندھ ایسے سے توں ای وکھاں دیندا ہائی۔ ایہواںی سماں ہائی جیس نوں تاریخ، ظلم، ویر، کپٹ کرو وھ تے مہذب بندوستان دی ماڈ پرستی دا سماں آکھیا جاندا ہے۔ اخیری ایس کالے سے دا انت ہویا۔ سنکریت دا جادو نمک گیا۔ پراکرناں دا سماں آیا..... ایس سے ای بھگتی لہر کھلھ کے سامنے آئی۔ سماج وچوں ویر، کرو وھ کپٹ نوں مکاون لئی ماڈیت پرست بندوستان اتنے بھروں دا وارسی۔ پورا بندوستان ایس رنگ وچ رنگ گیا۔ ہر پا سے پیار محبت، وحدت الوجود تے صوفیانہ خیالات کھلر گئے۔ بندوستان وچ اک نویں روح پیدا ہو گئی۔ بقول مختار صدیقی:

”مگر گیتوں کا اصل زمانہ چودھویں صدی بکری سے شروع ہوتا ہے۔ یہ وہ زمانہ ہے جب بھگتی کی تحریک ہندوستان کے طول و عرض میں پھیلی اور پرکاش پر کیم، وحدت الوجود اور عجیب قسم کے متصوفانہ خیالات نے ہندوستانیوں کے دل پر ایسا رنگ جمایا کہ ہر کسی کے لیے رام، رحیم، کرشن اور کریم ایک ہو گئے۔ ایک خدا کی وحدت اس کے ازی اور ابدی قدم اور ذات و صفات نے پہلی بار فانی انسانوں کی اتنی بڑی تعداد سے ”اقرار باللان“ کے علاوہ ”تھدیق بالقلب“ بھی حاصل کی۔“ (4)

بھگتی اہر نے بڑے سوجھوان تے سُکھڑ کوی پیدا کیتے ہائے۔ جیہناں سمجھناں اوس ویلے دیاں پر چلت پر اکرتاں جیہڑا یاں لوکائی وج مقبول سن نوں اظہار دا وسیلہ ہنلیا۔ ایہو کارن سی پئی بھگتی اہر لوکائی وج پھیل دی چلی گئی۔ بھگت کبیر، کورونا نک، میراں بائی، رئے داس، دادو، سور داس، کوسوامی تے تلسی داس ورگے مہماں کویاں نے بھجن لکھے، جیہناں نوں بعد وج گیت آکھیا گیا ہائے۔

انہویں صدی دے وچکار لے سے اک نواں انقلاب آیا۔ ایس انقلاب نے ہندوستان دی روحانیت توں لے کے ماڈیت تک دی ساری فلاسفی بدل کے رکھ دتی۔ ہندوستانی رحل میکائی رنگ وج رینجی جاؤں گلی۔ منکھ دی سوچ وج اجنبی تبدیلی آئی پئی پر اکرتاں، جیہڑا یاں علاقائی زباناں داروپ ونا چکیاں سن، سامر اجیت دی مذرا ہوون لگ پیاں۔ سامر اجی قوتاں دے پیر کپیائی پا گئے تے قدر اس بدل گئیاں۔ ادب دی روشن بدل گئی۔ ادب دیاں صفاں تے موسیقی جدید دور دی میکائیت وج ڈھلن لگ پیاں۔ حیاتی دا اسلوب تے اصول نواں مہماں درالے کے سامنے آؤں لگے۔

ہُن تائیں ایسیں گیت دی ہوندنوں ویداں تے سُنکرٹ وچوں بھالن دا جتن کیتا ہائے، پر ساؤ دی اپنی رحل وج صدیاں توں ایس دا ثورا ہائے، جیس نوں پھولنا کو رانہیں کیتا جاندے۔ ساؤے بہت سارے سوجھواناں دی ہُن ایہہ رائے ہے پئی دیسی ادب دیاں کلاسیکی صفاں لوک گیتاں توں پھٹلیاں ہیں۔

گیت دا گھیرا ہیبت، موضوع تے اسلوب دے اختبار نال گھنا موکلا ہے۔ اج دیاں

جنیاں دی نویاں صفاں پر چلت ہیں لیہناں دے سو مے لوک گیت ای ہیں۔ لوک گیتاں وچ ڈھیر نو بکھڑا ہدیت دے کپھو پائی جاندی ہے۔ جھوں تیکر موسیقی تے گیتاں دی سانجھ داعلقت ہے تاں لوک گیتاں دا آہنگ وسدا ہے، پئی لیہناں دا اکھر اکھر تر تے تال وچ رچیا ہویا ہے۔ ایہہ موسیقیت ای ہے جیس پاروں ایہہ آپ مہارے بھیاں تے ترکن لگ پیندے ہیں تے لوکانی وچ کھل رجندے ہیں۔

ایہہ رو یہ عام پایا جاندا ہے پئی ایسیں ہر شے نوں بدیسی معروف شے نال جوڑن دا چارہ مارنے ہاں تے اپنے گھروچ جھاتی نہیں ماروے۔ شعری صفاں دے اصل سو مے ٹوہن لئی ایسیں باہر ول تکنے آں جدوں کہ ایہہ سارا بجھ ساڑے چوگردے موجود ہے۔ سعید بھٹا ہوراں دی رائے ایس سلسلے وچ مان یوگ ہے:

”صفاں دے چھوکڑ نوں بھاٹن لئی اساؤے پارکھ عربی، فارسی دے کھتے پھول بیٹھے ہیں تے اخیر ایس سے اتے اپے ہیں کہ ایہہ بخراں لوک ادب وچوں ای نسیریاں ہیں۔“ (5)

جے ایسیں اپنیاں کا ایسکی شعری صفاں ول وھیاں ماریئے تے اوہناں دا سارا کھلار سانوں اپنیاں دیسی لوک بخراں توں ای ملے گا:

”دیسی لوک بخراں دا سجا اینا کھلھا ڈلھا ہائی کہ ایہہ ہر موضوع نوں اپنے کھاوے وچ لیا سکدیاں ہیں۔ ایہو کارن ہے کہ کلاسکی ادب، دیاں بہتیاں بخراں لوک ادب دے اگھڑویں روپ ہیں۔“ (6)

ساڑے کلاسکی شعری بھنڈار وچوں اک صنف ”کافی“ دی ہے۔ جیس دی تعریف تے ہیئت نوں ساڑے کھوجی عربی تے فارسی وچ بھال رہے ہیں۔ حالانکہ ”کافی“ اپنے مزاج تے موسیقی دے اعتبار نال دیسی شعری صنف ہے۔ ایس بارے سعید بھٹا ہوراں دے وچار تگو:

”پنجابی دی کلاسکی بخراں وچوں کافی دی اچھتا ہے تے کئی اچ کوئی دے شاعر ان ایس بخراں نوں اولی ورتوں وچ لیاںدا ہے۔۔۔۔۔ کجھ کھوجی کافی داسرا بھجن نال جوڑ دے ہیں، پر اپنے گھر دیاں خزانیاں نوں نہیں پھول دے۔ ایس بھجن تے کافی دی ہمیتی سانجھ دے منکر نہیں آں پر بھجن آپوں دی تاں

لوک گیت دی کھوں پھٹے ہیں۔ ایس لئی بھجن دا کھر ا پیاس وی یہد امہار
لوک رحل تے لوک ادب دل مڑا ہے۔“ (7)

گیت تے کافی دی بخڑ وچ برڈی گوڑھی سانجھ پائی جاندی ہے سبھ توں اہم سانجھ نیپ
دے مصروعے دی ہے، جیس نوں پنجابی وچ ”رہاؤ“ تے سندھی وچ ”رخل“ آکھدے ہیں۔ ڈاکٹر
عنوان چشتی ہوریں گیت دی جیہڑی سیہان وسدے ہیں اوہوا ”کافی“ دی بندی ہے:
”گیت کی بہیت کی تجھیل کے لیے نیک کی پنکتی کی موجودگی ضروری ہے اور
یہی خالص گیت اور گیت نہایں نظموں میں وجہ انتیاز ہے۔“ (8)

گیت وچ ”نیپ“ دے مصروعے دے میٹر دی کوئی خاص پابندی نہیں ہے کدی ایس دا
میٹر چھوٹا ہوندا ہے تے کدی لما۔ ایس مگروں اترے دے بند آؤندے ہیں۔ ایہہ شاعر یاں اوس
دے مزاج آتے ہے پئی اوہ دو ہے وانگوں یاں مرضی ہاں مصر عیاں دی تعداد رکھدا ہے، پر ایہہ گل
پکی ہے پئی ہر بند توں مگروں استھانی نوں دوہراوی۔ انچ استھانی، اترے تے قافی شاعر دے
جذبیاں دے تابع ہوں۔ ایس دی کوئی پکی تعداد نہیں ہوئی۔ جیس طرح گیت دی بخڑ ڈاگھیرا موکا
ہے۔ ایسے طرح موضوعات دی کچھوں وی ایس وچ ڈھیر گھلھا ڈالھا ہن ملدہ ہے۔ شیخ احمد ہوراں
وآکھنا ہے:

”جذبہ و احساس کی نازک تر اور باریک سے باریک کیفیات گیت کا موضوع
بن سکتی ہیں۔ عشق، بھگتی، عادت، محبت، رزم، برم غرض کہ ہر وہ شے جو نسانی
احساس کا حصہ ہے گیت میں اس کا اظہار کیا جا سکتا ہے۔“ (9)

انچ گیت دی شعری دنیا برڈی گھلھی ڈالھی جاپدی ہے۔ انسان دے سبھے خارجی تے
داخلی منکے ایس ہاں جڑ وید دے ہیں۔ گیت خالص دیسی صنف ہے۔ گیت عورت دے چذبات دا
اظہار ہے۔ عورت جدوں مرد ہاں والہانہ عشق دا اظہار کر دی ہے۔ ایس دا لٹکوں اظہار ماچ تے
گاؤں ای ہے۔

پچھے ایس لوک گیت تے اوہناں دی بخڑ دی گل چھوٹی ہائی۔ اتنے ایس اپنی گل نوں
پکیا تی دیوں کان لوک گیتاں دیاں ونگیاں را ہیں۔ بخڑ نکھیرن دا جتن کر دے ہاں۔ سعید بھٹا ہوراں
”نین نہ رہندے تکنوں“ وچ جھنگ دے علاقے دے گاؤں جوڑے ہیں۔ ڈھنلے گاؤں دی بخڑ تکنوں

جیہڑی نیڑے نیڑے ساڑے کلاسکی ادب دی شعری بخرا ورگی ہے۔ ٹیپ دے مصروع دی تکرار
”کافی“ دی کلاسکی بخرا دے ہور لالے گے کر دیدی ہے:

چونیاں دے سنگ رل کے چکن کپاہ گئی آں
ہسدی گئی آں، روندی واپس آگئی آں

ڈردی جھلکی بیاں توں میں ڈھے پئی آں
سُن نہ سُن، تینوں ڈھول سدیدی رہ گئی آں

چونیاں دے سنگ رل کے چکن کپاہ گئی آں
ہسدی گئی آں، روندی واپس آگئی آں
کھکھڑیاں بھیریاں ہتھ میرے زخم چھوڑے
گریا وینا ایں ڈھول میں ہڈکے لاہ چھوڑے

چونیاں دے سنگ رل کے چکن کپاہ گئی آں
ہسدی گئی آں، روندی واپس آگئی آں (10)

پروفیسر شارب ہوراں بار دے ڈھولے جوڑے نیں۔ ایہناں وچ جیہڑے معرفت
دے ڈھولے ہیں اوبہناں دی بیت مسط ورگی ہے۔ گورکھ ماتھو دے شبد، بھگت کبیر تے میرا بائی
دے بھجن تے شاہ حسین دیاں کافیاں دی بیت وی لاغے لاغے ایہوای ہے۔ سعید بھٹا ہوراں دی
بات پچویں ہے پئی کلاسکی شاعری دیاں ہمیشی صفحات داروپ لوک گیتاں توں ای ہے۔ (11)
باردا ڈھولا ونگی لئی تکو:

ہر دیلے پیا وہ میرا نگلا چرخہ، (رہاو۔ استھانی)

تینوں کاریگر اے جوڑ بنیا، کیدا پھیریا نیں ہتھ صفائی دا
ایویں بخلی پیا وتنا ایں، میاں چیتا رکھنا اے یاد رنگائی دا
ہمناں بھلی پیاں توں راہ تے لاندا، چیتا گروان کریدا، نت دے سونبے راہی دا
ہمناں نوں آپ مریاں ایں، ہمناں مردیاں نوں کلوں دینا ایں گکھ دوانی دا

کہناں چڑھ چڑھ سیجاں مانیاں، کہناں دے پھیں لونا دینا ایں پچھدھا گدنی و
ڈونگھیاں گلاں نوں عالم جاندے، ایاں چیتا ہوندا اے ساڑتے لائی و
مومن امیدوار کلمہ بھر زبانی نیکاں مومناں جنت نوں جاؤنا اے
مُڑ اوہناں نوں کے محصول نہ پچھنا یار مولائی و (12)
پیلوں دے لوک گیت جنوبی پنجاب دے بڑے مشہور ہیں۔ لہبندی وہ پیلوں والے چل
ہے، جیہڑا جنوبی پنجاب دی رہتل دی سیہان تے جان ہے۔ ایہناں لوک گیتاں وچ حسن تے
عشق المھر جوانیاں دے مان تران تے تغزل دا انگ اگھڑواں ہے۔ ڈاکٹرمہر عبدالحق ہوئیں
آکھدے ہیں:

”جوں کے اوآخر میں جب گرمی کا شباب ہوتا ہے، ریگستانی حسن پیلوں پھٹنے
کے لیے گھروں سے نکل آتا ہے۔ نوجوان لڑکے لڑکیاں سینہ صحراء پر پھیل
جاتے ہیں اور پیلوؤں کے انبار لگاؤتے ہیں۔ حسن کے لالہ صحرائی سے عشق
کے گلوے نکراتے ہیں۔ محبت کی پھیلھیں ایک جوانی سے دوسرا جوانی تک
برھتی ہیں اور جال کے سر بز پودوں کے سائے میں رومان کے نازک چل
بکھر جاتے ہیں۔“ (13)

رومان دی فضاوچ رچیا پیلو دا گیت ویکھو:

آ پکو رل مل یار
پیلوں پکیاں نی
پکیاں گل گنار
پیلوں پکیاں نی

پیلوں پکن جیڈھ مہینے
تخل دیاں جھیاں مارن سینے
کجھ جھنڈوے بال
پیلوں پکیاں نی

پیلوں چڑیں یار فنجائیم
ول ول پھر اس اوہا جاں
رانداں رسیاں نی
پیلوں پکیاں نی

پیلوں چڑیں بوچھن پاڑیا
مینڈیاں دے کھلھو گئے ول
سینڈھاں بکھیاں نی
پیلوں پکیاں نی

پیلوں چڑیں کنڈا پڈیا
کنڈا کڑھے مینڈا یار
آسان پکیاں نی
پیلوں پکیاں نی
آ چنوں رل مل یار
پیلوں پکیاں نی (۱۴)

پیلوں دے گیت دے آہنگ وچ خواجہ غلام فرید ہوراں کافیاں لکھیاں ہیں۔ خواجہ غلام فرید ہوراں پیلوں دے گیت دے اوے سانچے نوں ورتیا ہے، جیہڑا جنوبی پنجاب دے لوک گیتاں دا ہائی۔ ایس وچ بظاہر تے فضا خارجی رومان دی نظر آؤندی ہے، پر خواجہ غلام فرید ہوراں ایس نوں تصوف وچ رنگیا ہے:

آ چکوں رل یار (رہاو)
پیلوں پکیاں نی وے
کئی گزریاں کئی ساویاں پلیاں
کئی بھوریاں کئی پھکڑیاں نیلیاں

کئی اوریاں گنار

کٹویاں رتیاں نی دے (15)

گیتاں دے داخلی تے خارجی بخڑ جیہڑے مدد قدیم توں لگی آؤندی ہے۔ ایہدے ای پر چھاویں ویدی، منکرت، اپ بھروس تے بھلگتی ادب اُتے وی سچ سجا ویکھے جاسکدے ہیں۔ ایسے پاروں کدی کدی، ایہہ بھلکھا وی جمد ارہیا ہے کہ ایہہ کے ہور شعری ریت وی دین ہیں۔ اصل وج لیہناں وی اندر می سانجھوں کوہ کیتیاں آپ مہاریاں سانکل آؤندی ہے۔

”کافی“ پنجابی وی کالائیکی شعری بھنڈار وچوں اک ہے۔ اپنی ہوند تے مہاندرے پاروں ایہہ سگویں گیت دی ای شکل لگدی ہے۔ ایس دا ”رہاؤ“ گیت دی ”استھانی“ ہے جیہڑی گاؤں سے بار بار دوہرائی جاندی ہے۔ اترے دے شعرياں مصرعے شاعر یاں اپنی مرضی یاں موسیقی دے ڈھنگ اوپر رکھدا ہائی۔ کافی وج ”رہاؤ“ توں مگروں آون دائلے شعرياں مصرعے (اترے) گیت نال سانجھ رکھدے ہیں۔

موضوع دے اعتبار نال گیت روح تے وچھوڑے دا اور لاپ ہے، جیہڑا عورت دے جذبیاں دا اظہار کروا ہے۔ آریائی ادب وج یاں منکرتی شاعری وج معاملہ ایس دے الک وے۔ ایس بارے وزیر آغا ہوراں دے وچار ویکھو:

”منکرت شاعری کے مطالعہ سے ایک واضح ناٹری یہ مرتب ہوتا ہے کہ اس میں مرد عام طور سے عاشق اور عورت محبوب، جہت کا یہ روپ آریائی تحریک اور پری نظام کی بھلک پیش کرتا ہے۔ اس شاعری کا ایک انتیازی وصف یہ ہے کہ اس پر عام طور سے اخلاقی ضوابط کا تسلط قائم ہے۔“ (16)

بھلگتی لہر دے صوفی شاعر اس عورت دے دلوں عشق دے مجازی رنگ نوں حقیقی وچھوڑے تے روح دے ورلاپ لئی ورتیا ہے۔ صوفی شاعر اس اپنے آپ نوں عورت دے روپ وج تے رب نوں مرد دے روپ رکھ کے عشق دا اظہار کیتا ہے۔ انخ ”گیت“ تے ”کافی“ دی ایہہ سانجھ ظاہری سانچے دے کلاؤے توں نکل کے موضوع تے خیال وی ایکتا وج ڈھل کے اک ہو جاندے ہیں۔ کیونکہ جتنا بھر پور عشق دار قیہ عورت دے جذبیاں وج ملدی ہے، مرد دے جذبیاں وج نہیں، بھلگتی لہر وج خود پر دگی ہے۔ مکمل خود پر دگی ایہہ خود پر دگی تے اپنی ذات

داتیاگ صوفی کوں ہے۔ عورت دی خود پر دگی مردوں مجازی خدا بھجن وچ رہی ہے صوفی دی خود پر دگی اپنے آپ نوں مکا کے خدا دی ذات وچ گم ہو جاؤں وچ ہے، جیس دے لئی اوہ مجاز نوں ورت کے حقیقت دی گل کروا ہے انج گیت تے کافی دی سیہان وچ موضوع تے بختر توں موسیقی تک ایکتا پائی جاندی ہے۔ واکر جمیل جالبی ہوراں دا آکھنا ہے:

”بلحے شاہ نے بھی اپنے گیتوں میں اس روایت کی پیروی کی ہے ان گیتوں کو بھی بلحے شاہ نے کافیوں کا نام دیا ہے۔ گیت اور کافی دونوں گائے جانے کے لیے ترتیب دیئے جاتے ہیں، لیکن گیتوں پر ہندی اسطور کا اثر اسے کافیوں سے مزاج و نوعیت میں مختلف کر دیتا ہے۔“ (17)

اپر لی بحث توں ایہہ نکھڑا ہوندا ہے پئی گیت پرانے ویلے توں ای پر چلت ہے ایہہ لوک ادب توں نکھڑ کے باقاعدہ ادب دا درجہ پا گیا۔ اج کے دی صنف دا رہا کرنا ہووے تاں سانوں اپنے لوک ادب دے خزانے پھولنے چاہیدے ہیں۔ ”کافی“ دراصل اونھی شے ہے جیس نوں لوک ادب تے ویداں وچ گیت کہیا گیا ہے۔ ایس صنف نوں ہندوؤں بھجن، شبد تے مسلمان صوفیاں ”کافی“ آکھیا ہے۔ ایہہ اپنے مزاج رکھ رکھاوے تے بختر دے اعتبار مال آپ وچ گھنی سانجھ رکھ دیاں ہیں۔ ایس سانجھ وچ دو دو اس دے تہذیبی رنگ دی گوڑھتا رکھ دے ہیں۔



حوالے

- شیما مجید: مرتب: مقالاتی مختار صدیقی (اہور: پوسٹر پبلی کیشن، 1997ء) ص 311 - 1
- اوہی، ص 312 - 2
- ڈاکٹر عنوان چشتی: اردو شاعری میں جدیدیت کی روایت (اہور: تحقیق مرکز، س ن) ص 75 - 3
- شیما مجید: مرتب: مقالاتی مختار صدیقی، ص 312 - 4
- سعید بخحا: مرتب: نہیں نہ رہندے تکوں (اہور: ایچ پبلیشرز، 2000ء) ص 15 - 5
- ایضاً ص 14 - 6
- ایضاً - 7
- ڈاکٹر عنوان چشتی: اردو شاعری میں جدیدیت کی روایت، ص 80 - 8
- شیم احمد: اصنافِ غن اور شعری ہنریں (اہور: مکتبہ عالیہ، پہلی وار 1983ء) ص 101--02 - 9
- سعید بخحا: مرتب: نہیں نہ رہندے تکوں، ص 98 - 10
- ایضاً ص 15 - 11
- پروفیسر شارب: مرتب: باروے ڈھولے (اہور: پاکستان چنگا بی ادبی پورڈ، پہلی وار 1985ء) ص 266 - 12
- ڈاکٹر مہر عبدالحق: سرائیکی لوگ گیت (ملان: بزمِ ثقافت، 1964ء) ص 34 - 13
- ایضاً ص 35 - 14
- محمد آصف خاں: مرتب: آ کھیا خواجہ فرید نے (اہور: پاکستان چنگا بی ادبی پورڈ، پہلی واری 1994ء) ص 298-300 - 15
- وزیر آغا، اردو شاعری کامزاد (اہور: جدید ناشرین، 1965ء) ص 141 - 16
- ڈاکٹر جمیل جابی: تاریخِ ادب اردو، جلد اول (اہور: مجلس ترقی ادب، چوتھی وار، 1995ء) ص 655 - 17



Khoj

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Vol:62, Jan.-June, 2009, pp 81-90

کھوج
تحقیقی مجلہ شعبہ و خالی زبان و ادب
جنوری۔ جون 2009ء، مسلسل شمارہ 62

بلجیت کور تلسی.....حیاتی تے فن

شاہین کرامت ☆

Abstract

In this research article researcher has discussed Buljeet Kaur Tulsi life and works. In addition to her personal life and family affairs, her literary works and affiliation to Sikhism has also been highlighted. The opinions of her contemporary famous writers about tulsi contribution have also been discussed in the article.

(1) سرداری بلجیت کور تلسی 14 فروری 1915ء نوں چہلم (پاکستان) وچ پیدا ہوئیاں۔ تلسی تخلص کر دیاں سن، جس پاروں آپ دے خاندان دی پچھان ایسے تخلص ہال ہون لگ گئی۔ آپ دے والد داماش شری بوادتا آہلووالیہ⁽²⁾ تے ماں داماش مہر کوری۔⁽³⁾ خاوند داماش کورچن سنگھی⁽⁴⁾ پریت (پ 1939ء)، آ درش (پ 1941ء)، روی تج پال سنگھ تلسی (پ 1944ء)، کوی تج پال سنگھ (پ 1947ء)، کرن پالی (پ 1950ء)، آپ دے بال نیں۔⁽⁵⁾ تلسی نے 1934ء وچ لیڈی میکلیکس ہائی سکول لاہور توں میٹرک کیتا۔ 1938ء وچ کینیرڈ کالج لاہور توں

☆ پکھرا ر شعبہ و خالی، گورنمنٹ کالج رائے خواہیں سکن آباد، لاہور

بی۔ اے دا امتحان پاس کر کے 1940ء وچ لیڈی میکلین ٹریننگ کالج لاہور وچ بی۔ئی استاد دے فرائض سنجا لے تے 1955ء وچ پنجاب یونیورسٹی (انڈیا) توں ایم۔ اے پنجابی کیتا۔⁽⁶⁾ کیوں جے وہ مگر وہ آپ دا کنبہ بندوستان بھرت کر گیا سی۔ 1942ء توں 1958ء تک آپ پنجاب کو نمنٹ دے سکول وچ حساب (ریاضی) دی استاد رہیاں تے 1959ء وچ ڈسٹرکٹ انسپکٹر سکولز (District Inspectress of Schools) ہو گیا۔⁽⁷⁾ ڈائزیکٹر سوچل ویلفیر پنجاب ہو گیا۔ 1965ء وچ شیٹ انسٹیٹیوٹ آف ایجوکیشن چندی گڑھ وچ انتظامی عہدے تے فرائض سنجا لے⁽⁸⁾ تے 1973ء وچ پنجاب کو نمنٹ سروس توں ریٹائرمنٹ اختیار کرنی۔⁽⁹⁾

اپنی ساری زندگی اوہ اوبی، علمی، سماجی تے ثقافتی سرگرمیاں وچ رجھیاں رہیاں تے مختلف تنظیماں دے مختلف عہدیاں تے وکھو وکھیں رہیاں وچ اپنے گناں دامظاہرہ کر دیاں رہیاں۔ 1945-50ء تک اودھ ڈسٹرکٹ ٹیچرز ایسوی اشن تے آل انڈیا ویمن کانفرنس ہوشیار پور دیاں سیکرٹری رہیاں، 1952-56ء تک ڈسٹرکٹ ٹیچرز ایسوی اشن لدھیانہ دیاں سیکرٹری چدیاں گکھیاں، 1954-56ء تک ساہت سجادہ دیاں صدر رہیاں، 1957-59ء تک بھارت سیوک سماج ویمن چندی گڑھ دیاں سیکرٹری رہیاں، 1962-64ء تک ساہت سجادہ چندی گڑھ دیاں صدر منتخب ہوئیاں تے 1984ء وچ سکھ ویمن ویلفیر سوسائٹی چندی گڑھ دیاں صدر چدیاں گکھیاں۔⁽¹⁰⁾

بلجیت کو ٹلسی نوں اوہناں دیاں علمی اوبی تے سماجی کھنیر وچ خدمات دے صلے وچ انعامات نال دی نوازیا گیا، اوہ دے وچ پنجابی لیکھک اکیڈمی چندی گڑھ ولوں 1964ء وچ، ساہت اکیڈمی نیو دلی ولوں "RAMAYANA TRADITION"، انٹریشنل سیمینار ولوں 1975ء وچ SGPS امرترسلوں ہولا محلہ، آئند صاحب دے موقع تے 1983ء وچ، سکھ ایجوکیشن سوسائٹی چندی گڑھ ولوں سری گورکوبند سگھ کالج چندی گڑھ دے سلوں جو بلی تے 1991ء وچ مختلف اعزازات بخشے، جد کہ 1995ء وچ اوہناں دیاں اوبی خدمات دے اعتراف وچ وزیر اعظم ایوارڈ نال نوازیا گیا۔⁽¹¹⁾

آپ دیاں شعری رچناواں دی تفصیل ایس طرح اے:

نیل کلشہ 1944ء⁽¹²⁾، پارس ٹوٹے 1954ء، نیل کمل، نیلا امبر، تن واراں،
تے مولسری 1955ء وچ چھپیاں⁽¹³⁾، پریمان جلی 1959ء، تربیتی 1967ء،
تو یہ تو (بلجیت ٹلسی دیاں چونویاں کوتاواں) 1994ء وچ چھپیاں، موج
بیمار پہلے 1973ء تے فیر 1987ء وچ چھپی۔ اوہناں دیاں دو چیزیں پنجابی
لکھتاں وچ دو اکھرے (انگریزی) اے جیہڑی 1958ء وچ چھپی، ملٹی وھند
جگ چان ہویا (جیونی) 1971ء وچ چھپی، جوت درشن 1959ء، ساعی دی
وار 1967ء، شری گورو گوبند سنگھ جی دی رامائی 1967ء۔

آپ سکھ مت دیاں عالم من ایسے کارن آپ نے نہ صرف سکھ گوراؤ آں دیاں جیونیاں
لکھیاں سکوں اوہناں دے کلام دی شرح دی لکھی۔ مثلاً جیون گوراؤ امرداں جی 1979ء وچ،
جیون گوراؤ رنگدیو جی 1982ء وچ، جیون گوراؤ نک دیو جی 1983ء وچ، آشا وید آؤیش
1978ء، امر بلیدان 1979ء، دیوی آئند 1981ء، جے سوچندا آکویہ 1983ء تے جپ
صاحب 1988ء وچ رچیاں۔ انگریزی کتاب دی تفصیل ایس طرح اے:

- | | | |
|----|------------------------------------|-----------|
| 1- | Ramayana by Guru Gobind Singh ji | 1947 |
| 2- | Psalms of Hope | 1978 |
| 3- | Revelation of the Divine Bliss | 1981-1990 |
| 4- | Divine Effulgence of Formless Lord | 1984 |
| 5- | Japu Sahib | 1988 |

اوہناں دی بندی کتاب پریما بھلی پہلاں 1957ء، فیر 1964ء تے 1989ء وچ
چھپی جد کہ اردو زبان وچ موج بھر 1960ء وچ شائع ہوئی۔ آپ 14 اپریل 1997ء نوں
چندی گڑھ وچ نوٹ ہوئیاں۔⁽¹⁵⁾

ٹلسی نے اپنے آپ نوں بطور شاعرہ، اویسہ تے ترجمہ کارتے شارح دے روپ وچ
وڈے وڈے عالمان ووواناں کو لوں منوایا اے۔ اوہناں دے مختلف ادبی پکھاں نوں جیویں
دانشوراں سلاہیا اے پیش کیتا جا رہیا اے:

”پرم اک ربی گئی ہے، جو دلیاں دی جھولی پیندا ہے۔ لکھاں وچوں کے
اک نوں، دنیاوی جھمیلیاں توں اپر، اچا، آتمک انندتا دیاں اچیاں ہستیاں،
مہک بھریاں ہواں تے سُندر آدجھت نثاریاں تے کھیریاں دی دنیا وچ
لے جاندا ہے۔ جختے ارکھا، دلوش، ویرودھ، کام، کرودھ، موه جیبے راحسک
تے سا جک اوگناں توں پرے چیو۔ ایکتا حیفا تے شانتی دے سروپ نوں
انو بھوکروا ہے اتنے لیشور دی ساری کرت نوں کلاوے وچ لئی بانہاں کھلیر
لیعدا ہے۔ بلجیت ملکی دے ایہہ پرے اوہناں دی کاو۔ مئی اڈاری دے ہال
ہال اک سدھر، روائی، مٹھاس اتنے سرتا بھر پور ہن۔ مینوں آس ہے کہ
لیہناں نوں اینی لوک پر تا ملے گی کہ میرا جی گیتاں تے بھجناس وانگوں وی
جن سادھارنی دی زبان توں گلٹنا وندے سُنے جایا کرن گے۔“

(”پریما بھولی“ بارے ہر دیال سنگھ I.A.S دے وچار)

”اج کل دے مشینی جگ وچ لوک چاندی دی ٹنکار وچ آتا دے ٹنگیت
نوں بھلا بیٹھے ہن کدمی کدمی کوئی سنسار نوں جھون جگاندا اے۔ بلجیت جی
دی کوتا اجیہا متن ہے۔“

(”نیلا ہبر“ بارے ڈاکٹر لوچن سنگھ D.P.I دے وچار)

”اس پتک وچ اڈاریاں دے خیال ایکاں ہن اصلی جونے اتنے نمی وک
وی کافی ہن دوہاں دے وچکار ٹکانہ اخلاق دا ہے کوئی خیال نہیں سنکھیپ،
پر بھاؤ پورت بولی وچ او اہوئے ہن کہ اوہ ضرب امشل بن جان تاں اپھرج
نہیں۔“

(”پارس ٹوٹے“ بارے پدم بھوشن بھائی صاحب ویر سنگھ دے وچار)

”اس پتک دی پہلی وار سری گوروار جن دیو جی دی ہے۔ ایہہ خیال آپ
مہارے آخر وہن جے کوتا دیاں اکھیاں تھانی جمل۔ پر واہت ہو رہے ہن۔
چھند دی چال دے ہال پاٹھک دا ہردا، ترچ پ محسوس کردا ہے ایسا کہ
جو یں پانی دا ہر کاتھ تے توے تے پے کے اپنی چھپنی دی شاں شاں وچ اپنی

ہستی الوب کرن لگدا ہے۔“

(”تن واراں“ بارے ڈاکٹر بلیر سنگھ ہوراں دے وچار)

”بلجیت ملکی دی رچنا“ نیل کمل، راہیں پنجابی وچ اک نویں ڈھنگ دی کا درچنا
دا پرویش ہویا ہے ایہہ کھتاں دو شریعتیاں وچ وہنیاں جاسکدیاں ہن اک اوہ ہن
جہاں دے آکارتے میل لئی گیتاں جلی یگور دے“ Crescent moon آدنگر یہاں دے روپ نوں ساہویں رکھیا جا سکدا ہے۔ بھاولہیاں
بھاولو حارثی رچتاواں، جیہناں وچ آگئی پلاس اتنے اوھیا تمک ٹانگھے ہے مینوں
ایہناں وچ کاوٹنی گلکن اتنے کا لمحن پر تیت ہوئے ہن۔ ایہناں دی کھا
وچ اھیبو پر یوگ، بھرے تجرے ہن ایہناں نوں مانولئی ووھیرے آدھونک
کا و آ درشاں دی لوز ہے۔“

(”نیل کمل“ بارے پروفیسر کورپچن سنگھ طالب دی رائے)

”اکال پر کھ۔ زنکار پر کھ، اپنے ڈھاڑھی اپ رندا ہے۔ ستے نوں جنگا کے،
اٹھا کے، آتم رس، پرماتم رس آپ پیاؤندا ہے۔ اوہنی اکتھو دی کھتا، اک
سر کرن والے، تے سورجت کرن والے راہیں پر تشویخت کروا ہے۔ اوس
طراف دی انگریزی واکھن ہے کہ Poets are born, not made
اں دے کاو وچ سوریت، پریم بھگتی، آپے دی پڑھان، اوارتا، مانوسیوا،
قریانی، بلیدان دی وارہندی جائے گی۔ اس دے وچ اوھیا تمک کرم اتنے
اوھیا تمک بودھ والمواں راہ ملے گا ایہو کجھ بی بی جی دی رچنا وچ ملدا
ہے۔“

(ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ)

”بلجیت ملکی دے نویں سنگریہہ“ مولسری، دی کھا ”کنہنی“ نے تاں
اوہ بھت جیہا والو۔ منڈل اسار دتا ہے ایسدا پاٹھ مانوروم روم نوں کلبا دین
دی سرتھا رکھدا ہے۔ انو بھواتے ہشرمندی نال سارے ہی برہم منڈنوں اک
اہت کا بنے وچ کلدیاں ورنن کیتا ہے اجیہا درس کے پنجابی کوی نے تاں

کی میری جانکاری وچ کے ہو رکوئی نے وی نہیں چڑیا۔“
 (”مولسری“ بارے ڈاکٹر ہر نام سنگھ شان دے وچار)
 بلجیت کور تلسی دیاں کتاباں بارے انگریزی وچار پیش خدمت نہیں:

Baljit Tulsi, the author of these translations of and commentaries on the revelations of the ninth Nanak, Guru Tegh Bahadur, is a well known figure in the world of Punjabi poetry, and I have the privilege to know her and her poetry for the last four decades more or less. She has a munher of prose works also, in English and Punjabi, both to her credit, but her debut as a commentator on sikh sacred texts invests her with a new dimension as a celebrated woman of letters.

The Punjabi world in particular has being well familiar with her as a person of un-common perceptiveness, a live sensitivity and authentic sincerity as a titrary figure but she has come out Publically for the first time as a commentator in this book.

(Sardar Kapur Singh, ICS. M.P. CEX National Professor of Sikhism)

شاعری دی ونگی

اوہ آیا

اوہ آیا

میرے نیناں دے وج

کچلے ہارا!

غم گیا!

دب، جوت دے اندر

سرت دے ہار

ہو لے ہو لے،

تر واڑوا

چ گیا،

ہر دے اندر

سوامی روح، ہار

جیوں ہی

میرے کبدی جسہی وینی!

پنچی اسدے،

کلٹھرو آر،

اندرعنی اندر

غم گیا،

واو!

نیر دے اندر

نیر دے ہارا!

بن دے، بن دے

بن بو لے، بن چھو ہے

پھر آ بیٹھا
 نیناں و چکار!
 جیوں ہی اسنوں
 پکڑ لیا میں
 بوچ لیا میں
 لیا میں بختھا دے سنگ
 چھوہ،
 ملوک جہیا اوہ
 کوک پیا اوہ
 بول پیا اوہ
 جیوں بولے
 میری
 اپنی روح!!

(نیل کٹھرو چوں)

بُجیت کو ٹلسی دی شاعری وچ بر سات جیہی رم جھم، الہر میاراں دے جو بن جبی ہمک
 تے چھنک اے۔ ڈاکٹر لوچن سگھ نے اوہناں دے شعری مجموعے ”نیلا امبر“ دے دیباچے وچ
 لکھیا اے:

”نیل کٹھرو دے نیلے کھدماں اتے، کوتھی بُجیت نے روحاںی گنکاں وچ
 بہت اڈاریاں ماریاں ہن۔ ان وسدے منڈلاں وچ دھڑکدی ہرم، ستادا
 سگیت سنن لئی کوتھی بُجیت نے بہت کھن تپ کیتا جا پدا ہے۔ نیلے نیلے
 امبراں وچ جھلکدی ڈھو جا گدی جوت دی ڈھلک نوں اس دے کھوہی
 نیناں نے تکلیا سدا جا گدی جوت دے کجھ جھانوے اس دے باہر۔ ملکھی
 نیناں را ہیں ہردے دیاں ڈونگھائیاں وچ اُتر گئے۔ ایہو جھانوے اکھراں
 وچ مرہ تمان ہو کے کھانا بنے۔“

حوالے

- 1 بُلْجیت کو رو دے پڑر TPS R (روی تچ پال سنگھ تلسی) ایڈ ووکیٹ دے سکھلے ہوئے اور ہناء دے مطابق ایہ جنم تاریخ اے۔ جد کہ مولا بخش کشتہ ”پنجابی شاعران“ وا تذکرہ، وچ ص 511، امین خیال نے ”ما راں ٹلے دیاں ما راں“ دے ص 242، پروفیسر پریتم سنگھ نے پنجابی لیکھک کوش (گورنگھی) دے ص 468 اتے آپ دی جنم تاریخ 15 فروری 1915ء لکھی اے۔
- 2 روی تچ پال سنگھ TPS Tulsi R دے میرے ماویں لکھے خط وچ جانکاری مطابق۔
- 3 پریتم سنگھ، پروفیسر: پنجابی لیکھک کوش، ص 468
- 4 ایضاً
- 5 ایضاً
- 6 روی تچ پال سنگھ (بیٹا بُلْجیت تلسی) دے میرے ماں گھلانے خط دے مطابق
- 7 ایضاً
- 8 ایضاً
- 9 ایضاً
- 10 ایضاً
- 11 ایضاً
- 12 امین خیال - ما راں ٹلے دیاں ما راں - ص 242
- مولابخش کشتہ - پنجابی شاعران وا تذکرہ - ص 511
- پریتم سنگھ پروفیسر ہوراں پنجابی لیکھک کوش دے ص 468 اتے 1945ء لکھی اے۔
- 12 پروفیسر پریتم سنگھ نے ایہدی چھپن تاریخ 1957ء لکھی اے۔
- 13 ایضاً
- 15 تچ پال سنگھ دے میرے ماویں لکھے خط وچ جانکاری



Khoj

Research Journal Deptt. of Punjabi
 Language & Literature
 Vol:62, Jan.-June, 2009, pp 91-104

کھوچ
 تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
 جون 2009ء، نمبر 62، مسلسل شمارہ 62

شاہ حسین دی شعری زبان

☆ عمران خالد

Abstract

This critical analysis of Shah Hussain's poetic language is written by Imran Khalid. According to the critic, Shah Hussain's Punjabi "Kafis" are a wonderful exhibition of brevity, meaningfulness and traditional sufi "Ishq". The critic has analysed Hussain's poetic work by quoting various examples from his "Kafis". The critic claims that Hussain used his personal experience, deep observation and thoughtfulness along with his poetic qualities to become a master of both language and style, and thus excelled all others.

ہر طرز دی شاعری واپسی سمجھا، رجحان، مزاج تے رویہ ہوندا اے، جیہڑا اوہدی اڈ توں پچان بن دا اے۔ ایسے مخصوص رجحان تے رویے دے لڑپڑھ اوں طرز دی شاعری دی زبان ترکیب پاؤندی اے۔ اوں طرز دی شاعری ہال جوئے ہوئے ہر شاعر واپسی وکھرا اسلوب ہو سکدا اے پرمجموعی طور تے اوہ مخصوص رجحان تے مزاج ای اوہدی شناخت تے پچان رہندا اے، جیہڑا اوں شاعری واخاصہ ہوندا اے۔ صوفیانہ شاعری واجائزہ لیا جاوے تے اوہدے اتنے چھ عناصر و

☆ لکھرار شعبہ پنجابی، گورنمنٹ شالیماڑا ڈگری کالج لا غہانپورہ، لاہور

اڑ و دھیر انظر آؤندے اے:

- 1 عشق (بھر، وصال، ترپ، کمک، بے چینی، بے قراری)
- 2 محبوب ہال تعلق دی مضبوطی
- 3 فنا و التصور
- 4 کجھ کرن دی خوبیش تے تلقین
- 5 عجز تے انکساری (بیہڑی ذات دی لٹھی تک سفر کر دی اے)
- 6 اکلا پا یا تخلیہ

شاہ حسین دی شاعری وچ ایہہ چھ عناصر بھروسی انظر آؤندے نیں۔ اوہناں دی شعری زبان دا خیر وی ایہناں توں ای ٹھد دا اے۔ شاہ حسین تخلیہ پسند ہوں دے باوجود مساج توں وکھ نہیں رہندے۔ لوکائی دے ڈکھاں تے محرومیاں دا احساس کر دیاں ہویاں مقتدرہ حلقوں تے طاقتوں دی کئے نہ کے انداز وچ نندیا ضرور کر دے نیں۔ ایہدے ہال ایہناں طاقتوں توں فنا دے خوف توں ڈرا کے لوکائی دی بھلانی کرن دی تلقین دی کر دے نیں۔

شاہ حسین کے ملاں یا تاضی دی طرح تبلیغ یا نصیحت دا انداز اختیار نہیں کر دے، سگون روaroی وچ شخصی مزاج نوں بدین دا آہر کر دے نیں۔ اوہناں دا ایہہ انداز اوہناں نوں دوچے صوفی شاعر اس توں وکھری پہچان دیندا اے۔ ڈاکٹر سید عبداللہ نے خواجہ میر درد لئی آکھیاں پی ایہناں کول تصوف ہوندا اے۔ ایہو گل شاہ حسین بارے آکھی جاسکدی اے کہ اوہناں دے قلم وچوں صرف تصوف نکلدا اے۔ ایہدے باوجود اوہ مردم بیزار نہیں سگون شخص ہال اوہناں دی کم منٹ (Commitment) برقرار رہندي اے۔ صوفی شاعر ہوں دے باوجود اوہناں دے پس شعور وچ معاشرت سدھار دا جذبہ موجود ہوندا اے۔

خیال کنا ای اچھوتا تے جذبہ کنا ای کمال دا کیوں نہ ہووے، جے ایس جذبے تے خیال نوں اٹلی زبان نہ دتی جاوے تے فیر اوہ زیادہ دیر تکر نہ زندہ رہ سکدے نیں تے نہ ای آون والے زمانے آتے اپنا کوئی اڑ چھڑ دے نیں۔ شاعری وچ اٹلی تے خوبصورت جذبے ہال میل کھاندی زبان دی ورتوں، مقبولیت تے شرف عام حاصل کرن لئی ضروری اے۔ شاہ حسین دی زبان دی رہیت تے گدازنے سوز دے ترکے ہال میل کے ایسا سوہنارنگ اختیار کیتا جیہے ہر

پڑھن والے نوں اوہناں دا گرویدہ ہنا دتا اے۔ شاہ حسین نے اپنے کلام وچ جیہڑا یاں تشبیہاں، مرکباں، محاورے، صفت تضاوی، تلمیحات تے سماجی اصلاحوں نوں درتیا اے اوہناں دی بنیاد اتنے ایہہ آکھیا جاسکدا اے پئی اوہ پنجابی زبان دے بڑے سرکڈھویں شاعر دا رتبہ رکھدے نیں۔ اوہناں دی شعری زبان دا اک مختصر جیہا جائزہ لینے آں۔

تشبیہاں:

شاہ حسین نے اپنی شاعری وچ تشبیہاں دا استعمال بڑی مہارت ہال کیتا اے۔ روایتی تشبیہاں توں ہٹ کے اوہناں نے ذاتی تجربے تے مشاہدے دی بنیاد اتنے کجھ نویاں تشبیہاں نوں ورت کے کلام وچ سوپن تے جازبیت دالا پ کر دتا اے۔ شاہ حسین دیاں تشبیہاں مندرج وچ نگینے طرح بھویاں محسوس ہوندیاں نیں۔ مثلاً

تن طبور، رگاں دیاں تاراں، جپنی ہاں سائیں سائیں⁽¹⁾

تن نوں طبورے ہال تشبیہ دین دا ایہہ انداز بڑا منفرد اے۔ چیوں طبور ار رگاں ہال بہریز ہوندا اے اوے طرح جسم دے سارے اعھاء وکھ وکھ آواز اس رکھدے نیں۔ رگاں دیاں تاراں را ہیں شاہ حسین نے تن تے طبورے دے رشتے نوں ہور خوبصورت تے واضح کر دتا اے۔ ایس تشبیہ ہال شاہ حسین نے واضح کیتا اے پئی آواز اس منسوب نیں۔ عشق رگ وچ سراہیت کر جاندا اے تے ہر تار عشق دے حوالے ہال اپہدی وکھری تے مخصوص آواز پیدا کروی اے: کوڑی دُنیا، کوڑ پسara، چیون موتي شبتم دا⁽²⁾

ایس مصروع وچ شاہ حسین نے دُنیا دے عارضی ہون نوں شبتم را ہیں واضح کیتا اے تے فنا دے فلسفے نوں 'دُنیا'، "چیون موتي شبتم دا" کہہ کے دریا نوں کوڑے وچ بند کر دتا اے۔ ایہہ دُنیا تے لیہدے جھمیلے اونے ای عارضی نیں جانا شبتم دا اک موتي ہوندا اے راہ عشق واسوئی وانکا، وھاگا ہوویں تے جاویں⁽³⁾

شاہ حسین نے ایس مصروع وچ عشق دے راہ نوں سوئی دے نکے ہال تشبیہ دے کے عشق دیاں ساریاں کٹھنا یاں تے اختیاطاں نوں واضح کر دتا اے۔ عاشق تے عشق دے معاملے نوں "سوئی دے نکے" تے "وھاگے" ہال تشبیہ دین دا ایہہ انداز بڑا منفرد تے نویکلا اے:

تن تندور، آہیں دے لبو، سچ چڑھیندیاں مینڈ اتن من بھجدا⁽⁴⁾
عشق دی اگ نوں واضح کرن لئی شاہ حسین نے ایس اک مصر عوچ تندور، لبو تے
بھجن دے عناصر ورتے نیں۔ تن نوں تندور مال تھیپہ تے انسان دے گل یعنی تن تے من نوں
ایس اگ وچ بھجن دا آکھ کے اوہناں نے عشق دی کیفیت دی بڑی واضح تصویر کشی کیتی اے۔

مرکب / ترکیباں

مرکب متن نوں معنویت دین دابا عث بن دا اے۔ شاہ حسین نے اپنے کلام وچ
مرکباں دا استعمال بڑی خوبصورتی تے مہارت مال کیتا اے۔ مثلاً:

عشق چوبارا:

ع عشق چوبارے پا یو جھاتی، ہس تینوں غم کیها⁽⁵⁾

عشق وچھوڑا:

ع عشق وچھوڑے بائی ڈھاڑی، ہر دم مینوں تاپ⁽⁶⁾

ہاتھی عشق، مہاوت راجحا:

ع ہاتھی عشق، مہاوت راجحا، آنکس دے دے ہوڑھینے⁽⁷⁾

چوبارے راہیں بلندی دا تصور اے، وچھوڑے وچ بھردا غصر اے تے ہاتھی شہزادی
دی علامت اے۔ مہاوت بغیر عشق بے معنی اے تے ایہہ منه زورتے بے لگام ہو جاندا اے۔
بلندی، بھردا، شہزادی عشق والا زمی خاصہ نیں۔ تے عشق دی تھکیل دابا عث بن دا اے۔ شاہ حسین
نے مختلف مصر عیاں وچ عشق دی تھکیل دابا عث بن والے ایہناں چوہاں عناصر نوں استعمال
کر کے زبان وہیان اتے اپنی مہارت تے وسیع دا ثبوت دتا اے۔ ایہہ مرکب نہ صرف معنوی
حسن دا موجب بنتے نیں سگون خیال نوں وی اجاگر کر دے نیں تے اوہدے وچ تکھاردا سبب
وی بن دے نیں۔ شاہ حسین دے کلام وچ مرکبات دے بھرویں استعمال نوں پکھسن لئی کجھ ہور
مثالاں درج نیں:

سونق صورت:

ع سونق صورت دبر واں، ری اکھیں وچ گل⁽⁸⁾

سرصدتے:

ع سرصدتے قربان کیتی، گھول گھماوندی آس جی⁽⁹⁾

پھل عائب:

ع باغاں دے وچ پھل عائب، توں بھی اک کندھولی⁽¹⁰⁾

جگ جھوٹا، دنیا فانی، اہل جوانی

ع ایہہ جگ جھوٹا، دنیا فانی، ایویں گئی میری اہل جوانی⁽¹¹⁾

فقیر ربانا:

ع شاہ حسین فقیر ربانا، سوہوئی جورب دا بھانا⁽¹²⁾

اوگن ہاری، عیب بھری:

ع اوگن ہاری نوں کو گن نا ہیں، لوں لوں عیب بھری⁽¹³⁾

ماںک موتی:

ع کھھے نی تیرے ماںک موتی، وکیھ اوہ تیری نجح کھلوتی⁽¹⁴⁾

پرمیم پیالہ، مت گرو والا:

ع پرمیم پیالہ مت گرو والا، پیوت ای میں جھلی آس⁽¹⁵⁾

بعض مرکباں وچ عربی فارسی لفظاں دا پنجابی دے سجا موجب استعمال کر کے اوہ زبان وچ اوہدی اہمیت دا وی شہوت دیندے نہیں۔ سگون متن وچ وی بے پناہ معنویت پیدا کر دیندے نہیں۔ ایس دے نال نال ایہہ لفظ اپنے اثرات دے جو اے نال کلام وچ روائی، جوش، شکستگی پیدا کر دیندے نہیں۔ ایہناں مرکباں دے خوبصورت استعمال تے اعلیٰ درجے دی معنویت توں اندازہ ہوندا اے پھی شاہ حسین نوں پنجابی زبان و بیان اتنے کئی کو مہارت حاصل سی۔

محاورہ:

محاورہ کے وی زبان دی جان تے ریڑھ دی ہڈی ہوندا اے۔ ایہدے توں جنھے ویب دی بول چال دا اندازہ ہوندا اے تے زبان دی ترقی دی گواہی ملدی اے۔ ایہہ شاعر دی زبان اتنے قدرت تے ویب نال تعلق دا وی کھون لجھدا اے تے اوہدے مخصوص اسلوب تکلم تے تکیہ

کلام نوں وی سامنے لیا وند اے۔ محاورے نال ای زبان والیجہ ترکیب پاندا اے۔ شاہ حسین دے کلام نوں پڑھ کے اندازہ ہوندا اے پئی اوہ محاورے دے استعمال آتے مہارت رکھدے نہیں۔ اوہناں دے کلام وچوں کجھ نمونے دے مصروع ویکھنے آس:

رب بخلن:

ع رب نہ بخلی، سب کجھ بخلی، رب نہ بخلس چیہا⁽¹⁶⁾

دم مارن:

ع کہے حسین فقیر گدائی، دم نہ مارے بے پروائی⁽¹⁷⁾

ہتھ ملن:

ع ہتھ ملے مل پچھوتا سی، ولی آفت دیا ع⁽¹⁸⁾

پوچھی کھولن:

ع پوچھی کھول دکھا بھائی باہمنا، پیارا کدوں میلی ساہمنا⁽¹⁹⁾

رب بخلن، دم مارن، ہتھ ملن، پوچھی کھولن ورگے عام ورتوں دے محاورے ورت کے شاہ حسین نے لوکائی نال اپنے کوڑھے رشتے واشوت دتا اے۔ اوہ عام ورتوں دے محاورے ورت کے لوکائی دی نمائندگی وی کر دے نظر آؤندے نہیں۔ عام زبان دے محاوریاں توں وکھ اوہناں دی شاعری وجہ لہندی واسواد وی بھددا اے:

پیریں پوٹا:

ع پیراں پوندی، متاثر کروی، جانا تاں پیا اکلے⁽²⁰⁾

فارغ تھیوں:

ع کہے حسین بے فارغ تھیویں، خاص مراتب پاویں⁽²¹⁾

عمر وہانی:

ع غفلت نال میری عمر وہانی، جو لکھیا سوئی ہوئی⁽²²⁾

عمر ونجما:

ع ساری عمر ونجما آیویں، باقی رہیا نہ کجھ وے اڑیا⁽²³⁾

شاہ حسین دی محاوراتی زبان اتے لہندی دے اثرات کوڑھے وکھالی دیدے نئیں۔
شاید ایس دی وجہ ایہہ ہو وے پئی اوس دیلے مرکزی زبان ایہہ ای ہو وے۔ وجہ بجاویں کجھ دی
ہو وے لہندی واگنگ شاہ حسین دے کلام وچ سوپن تے مٹھاس دابا عث ضرور بن دی اے۔

تلمیحان

تلیح جتنے متن وچ اختصار واسبب بن دی اے او تھے ایہہ متن وچ سوپن تے معنویت
وی بھر دیدی اے۔ تلمیحان دا استعمال شاہ حسین دی زبان دی اک اہم خوبی اے۔ شاہ حسین
اہناں تلمیحان نوں اپنے کلام وچ بڑی مہارت نال وردے نئیں۔ اہناں دیاں کجھ تلمیحان ورج
نیں تاں جے اندازہ ہو سکے کہ اوہ ایس حوالے نال کتنے کھلوتے نیں:

آپے مارے تے آپ جیوانے عزرائیل بہانا⁽²⁴⁾

ایس مصرعے وچ شاہ حسین نے عزرائیل نوں بطور تلمیح ورت کے واضح کیتا اے پئی:

-1۔ اللہ دے حکم دے ہنا پتا وی نہیں ہل سکدا، کائنات اوہدے حکم نال تخلیق ہوئی۔ اوہنے
آکھیا ”ہو جا، پس ہو گیا“

-2۔ سورۃ بقرہ وچ اشارہ اے پئی ”فَرَسْتِيَّا انسان نوں سجدہ کیتا“، سجدہ کرن والا اپنے مہدو
نوں موت کیوں دے سکدا اے۔

-3۔ قل من فلیلہما فان۔ موت دے عمل نوں عزرائیل داماں دے دتا گیا۔

شاہ حسین موجب اصل وچ موت تے حیاتی اللہ ای دیدا اے۔ عزرائیل تاں محض
اک بہانا یا ذریعہ اے:

عشق دے در آ کرائیں ، منصور قبولی سُولی⁽²⁵⁾

منصور نے عشق کیتاتے سنگار ہو کے امر ہو گیا۔ عشق دا نتیجہ فنا اے۔ ایس لئی شاہ حسین
نے منصور نوں بطور حوالہ ورتیا اے:

لکھی لوح قلم دی ، مائے موڑ جے سکنی ایس موڑ⁽²⁶⁾

ایس مصرعے وچ شاہ حسین نے قلم تے لوح نوں بطور تلمیح ورتیا اے تے واضح کیتا اے پئی:

-1۔ سب توں پہلاں قلم پیدا کیتا گیا۔ جو قلم وچوں نکل گیا اوہ تقدیر دا درجہ اختیار کر گیا۔ قلم

جیون داں وی کر سکدا اے۔ تے موت دا فرمان وی بن سکدا اے۔

-2- قیامت تک ہون والے سارے واتعات 'لوح' اتے درج نہیں۔ ایتوں تیکر کہ شخصی امور تے انعال وی لکھے ہوئے نہیں۔

شاہ حسین نے ایس تلبیح دے استعمال نال جتنے ایہہ دیا اے پنی اللہ تعالیٰ قادر مطلق، علیم تے خبیر اے، اوہ جان دا اے پنی انسان کیہ کرے گا۔ اوتھے وہ رامفہوم ایہہ وی دتا گیا اے پنی سب کچھ پہلے توں طے اے، جو طے ہو چکیا اے اور ہدے وہ تبدیلی ممکن نہیں۔ ایس طرح شخصی بے اختیاری تے جبر مشیت نوں واضح کیتا اے۔

صنعت اضاد

کائنات ضدین نال عبارت اے۔ اک شے دوہی شے نوں واضح کرن وائکم دیندی اے۔ رات دن نوں تے کالا چٹے نوں۔ شاعر حضرات ایس صنعت تضاد نوں وکھو وکھو والیاں نال ورتوں وہ لیا وندے نہیں۔

قرآن پاک دی زبان دیاں بے شمار تے لازوال خوبیاں وچوں اک صنعت تضاد وی ورتوں وی اے۔ ایہہ قرآن پاک دا خاص انداز اے پنی پہلاں ہر چیز دی نفعی کر کے ختنی صاف کر دئی جاندی اے۔ تے فیر اوس خالی ختنی اتے معنے تے مفہوم نال بھرپور تصویر ہنلی جاندی اے۔ جیویں کہ:

لا الہ الا الله کوئی معبود نہیں، سوائے اک اللہ۔

پہلاں کوئی معبود نہیں، آکھ کے کے خدا دے ہون دی نفعی کر دئی گئی تے فیر اک اللہ دے ہون دی مُہر لگا دئی گئی۔

وَمَا أَرْسَلْنَا إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ

ایسیں تھانوں رسول بنا کے نہیں گھلیا، سوائے عالمین واسطے رحمت۔

اُنھے وی پہلے رسول بنا کے گھلن توں نفعی کیتی تے فیر خاص مقصد "رحمت العالمین" دے جو اے نال مُہر وی لگا دئی گئی۔

شاہ حسین نے اپنے کلام وہ صنعت تضاد نوں اپنے انداز وہ بڑے سوپن نال ورتیا

اے۔ اوہناں دی اک کافی ویکھو:

ربا میرے حال دا محروم توں

اندر توں ہیں ، باہر توں ہیں ، روم روم وجہ توں

توں ہیں تما ، توں ہیں بانا ، سب کجھ میرا توں

کہے حسین فقیر ناما ، میں نا ہیں ، سب توں (27)

شاہ حسین نے ایس کافی وجہ صنعت تضاد و رت کے دوئی دی وحدت دا ناٹڑ دتا اے۔

ایس کافی وجہ اپنی ذات دی کیمیتی گئی اے۔ تے اپنے حال دا محروم دس کے اپنی ذات دی

موجودگی دی ثابت کر دتی اے۔ اندر، باہر تے رگ رگ وجہ دس کے اپنا وجود دی ثابت کیتا اے

تے ایہدے وجہ کے ہور دے ہون واذ کر کر کے وجود دی لفظی دی کیمیتی اے۔ ایہناں تضاد دی عناصر

دی موجودگی نال شاہ حسین نے شخص دی ذات دے منقسم ہون نوں واضح کیتا اے۔ پہلے تن

مصرعیاں وجہ وجود "ا" تے وجود "ب" واضح دی ہوندے نیں تے چوتھے مصرعے وجہ اک وجود

توں اکا انکار دی موجود اے۔

صنعت تضاد دی ورتوں متناقض لفظاں دے رائیں مقابل تے فرق نوں واضح کرن لئی دی

کیمیتی جاندی اے تے کائناتی حقیقت (Universal Truth) نوں واضح کرن لئی دی وگی دے

طور شاہ حسین دی اک کافی ویکھو:

نی سیو! ایسیں نیتاں دے آکھے لگے

جیہناں پاک نگاہاں ہوئیاں ، کہیں نہ جاندے مجھے

کالے پٹ نہ چڑھے سفیدی ، کاگ نہ تھیبدے لگے

شاہ حسین شہادت پائیں ، مرن جو متران اگے (28)

ایس کافی وجہ شاہ حسین نے "کالے پٹ نہ چڑھے سفیدی" نوں بنیاد ہنار کے دیساے

پئی مذہبیں وگڑے کدے ٹھیک نہیں ہو سکدے۔ ایہہ گل مشہور فرانسیسی شاعر زاں پال سارتر ایس

طرح آکھدا اے پئی "ہر وجود ویسا اے جیسا اودہ بن گیا اے"۔ تبدیلی اوتحے ہوندی اے جتنے

امکان ہووے۔ مستقل عارضہ ٹھیک نہیں ہوندا۔ قرآن پاک ایس گل نوں "ختم اللہ علی

قلوبہم" ، (اللہ نے اوہناں دے دلائ اتے مہر لا دتی اے) آکھ کے واضح کردا اے۔ شاہ

حسین نے ”کاگ نہ تھیبدے گے“ آکھ کے ایس کائناتی حقیقت نوں شاعرانہ سوپن نال بیان کیتا اے۔ فیر شاہ حسین پیغام دیندے نیں پئی:

مندی ہاں کہ چنگی ہاں، بھی صاحب تیری بندی ہاں (29)

ایس مصريع وچ شاہ حسین نے مندی تے چنگی، صاحب تے بندے دے تضاد نوں ہڑے سوپن نال درت کے واضح کیتا اے پئی:

-1 شخص تضاد نال عبارت اے۔

-2 اصل معاملہ استواری اے۔ جے استواری اے تے پارس نہیں تاں مٹی۔

شناخت تعلق دے جوائے نال اے۔ ویکھنا تے ایہہ وے پئی تعلق کیبدے نال اے تے کس سطح دا اے۔ تعلق دے جوائے نال ای رشتہ طے پاندا اے پئی کدھر تے کس کم منٹ کرنا پیندا اے۔ ایس تعلق وچ ”چنگی تے مندی“ دے تضاد نوں وی قبول (Commitment) کرنا پیندا اے۔ اک ہور تھاں لکھدے نیں:

ظاہر باطن اک کر جان ، مشکل تھیا آسان (30)

ظاہر تے باطن متضاد نیں پر شاہ حسین پیغام دیندے نیں پئی بھاویں ظاہر تے باطن نوں اک کرنا آسان نہیں پر جدوں اک ہو جاوے تے فیر ای انسان احسن تقویم دے درجے اُتے فائز ہوندا اے:

اکناں بھریا اک بھر گھیاں ، اک گھرے اک راؤ (31)

ایس مصريع وچ شاہ حسین نے صنعت تضاد تے صنعت تکرار دا سوبھنا امترانج ظاہر کیتا اے۔ شاہ حسین نے اک مصريع وچ ایہناں شعری صفتاں توں کم لے کے فتنی پختگی تے زبان و بیان اُتے اپنی قدرت واپسی دتا اے۔

سماجی اصلاحوں

شاہ حسین تہائی پسند صوفی ہون دے باوجو سماج توں وکھنہیں رہ سکدے۔ عام لوگاں دے احساسات، دُکھ دوستی تے محرومیاں نوں محسوس کر دے سن تے اوبدی ترجمانی وی کر دے سن۔ ایسے ائمہ اوبھناں نے اپنی شاعری وچ ایتحتوں دے سماج نال جویاں ہوئیاں اصلاحوں نوں اپنے

کلام وچ ورتیا اے۔ لیہنار سماجی اصلاحوں دی ورتوں اوہنار نوں اک عوامی شاعروی ثابت کر دی اے۔ کجھ مثالاں دیکھنے آں:

رہ دے تاضی، دل نہیوں راضی، ہوئیاں تاں ہوون والیاں⁽³²⁾

تاضی تے سماج دارشته بڑاپکا اے پر ایہدے باوجود تاضی دے فیصلیاں اتنے کوئی راضی نہیں ہوندا۔ تاضی دے فیصلیاں وچ غلطی ہو سکدی اے کیوں جے:

-1 ذاتی پسندنا پسند و خل رہندی اے۔

-2 لاچ وچ آسکد اے۔

-3 سفارش وچ آسکد اے، رشوت لے سکد اے۔

-4 فیصلہ شہادت اتنے کروا اے۔ ضروری نہیں شہادت دین والے درست حالات ظاہر کرن۔

-5 شخصی ہو سکن اے۔

کہاں گئے ملا، کہاں گئے تاضی، کہاں گئے کچھ ہزار⁽³³⁾

تاضی تے ملاں دو اہم سماجی شخصیتاں نہیں۔ ملاں فتوے صادر کروا اے تے تاضی لوکاں دی زندگی موت دے فیصلے کروا اے۔ دوویں با اختیار ہوندے نہیں، انقلاب لیا سکدے نہیں۔ معاشرے نوں خوبصورت یا بد صورت بنا سکدے نہیں، پر لیہنار دے پچھے وی موت گلی ہوئی اے۔ اک دن لیہنار وی مرنا اے، فنا ہو جانا اے۔ شاہ حسین لیہنار نوں موت دا حوالہ دے کے عدل تے انساف کرن دی صلاح دیندے نہیں۔

شاہ حسین اپنی شاعری وچ ملاں تے تاضی دی صرف نندیا ای نہیں کر دے سکوں سماج وچ لیہنار دی اہمیت تے مقام وی واضح کر دے نہیں۔ جیویں اوہ آکھدے نہیں:

تاضی، ملاں متیں دیندے، کھرے سیانے راہ دیںندے⁽³⁴⁾

ایسی مصرے وچ شاہ حسین نے واضح کیتا اے کہ ملاں تے تاضی دا وہرم تے کم کیہ اے۔ سعد حار دے ذمہ دار وی نہیں تے اصلاح احوال دے ویلے مت، واش تے حکمت پھیلاون دی ذمہ داری وی لیہنار دوواں اتنے عائد ہوندی اے۔ ایہہ دوویں لوکائی وچ شعور تے آگھی وہ سکدے نہیں۔ مندے کرمان نوں ختم کر سکدے نہیں:

بازہر پاک اندر آلووہ، کیپا توں شیخ کہاویں⁽³⁵⁾

پیراں فقیراں نوں ساؤے وسیب تے وسوں وچوں وچ اچیری حیثیت حاصل اے۔ شاہ حسین نے ایہناں دے ظاہر تے باطن دی قائمی کھولی اے تے ایہناں لئی پیانہ دی وضع کیتا اے پنی شیخ (پیراں، فقیراں) دا ظاہر تے باطن اک ہوا چاہیدا اے:

گاہک ویندا ای کجھ وٹ لے⁽³⁶⁾

گاہک اک عمومی اصطلاح اے تے ایہہ کاروبار دے متعلق اے۔ چنگا دکاندار اوہی ہوندا اے جیہدے اتحوں گاہک نکل کے نہ جاوے۔ جے گاہک اتحوں نکل جاوے تے فیر دکاندار یا بیوپاری دی صلاحیت ناقص اے۔ شاہ حسین نے شخص نوں بیوپاری / تاجر / دکاندار ظاہر کیتا اے تے وقت نوں گاہک دیا اے۔ ایسے حوالے نال اوہ شخص نوں وقت توں بھرپور فائدہ چکن دی ترغیب دیندے نیں:

مال صراف جھیڑا تیرا، لیکھا دیندی روویں کیوں⁽³⁷⁾

شاہ حسین آکھدے نیں پنی صراف رتی چاول دا وی پورا حساب رکھدے نیں، تولہ ماشہ ناں بڑی دُور دی گل اے۔ جدوں تول پورا ہوندا اے تے فیر آدمی روندا اے، لڑوا اے۔ جتنا لوو گے اوہ دینا وی اے۔ شخص ادھار لیندا اے تے جدوں دین دا ویلا آؤندہ اے اوہوں جنگرا کردا اے۔ شاہ حسین ایسے رویے دی مذمت کر دے نیں:

س، نماں دیون طعن، پھر دی گھنگھٹ کھلی⁽³⁸⁾

سک نماں ساؤے سماج دیاں گھروکی اصطلاحوں نیں۔ شاہ حسین نے ایہناں اصطلاحوں مال شخص نوں سمجھاون دی کوشش کیتی اے پنی:

بھرویں وسیب وچ رہندیاں غلطی دی گنجائش نہیں ہوندی۔ -1

ہر قدم پھونک پھونک کے رکھنا اے۔ -2

غلطی یا کوتاہی نوں بھلتانا ای نہیں پیندا۔ سگوں شرمندگی دی چکنی پیندی اے۔ -3

کھوجی سدا ٹوہ وچ رہندے نیں۔ -4

شر تے خیر وچوں شر سدا تاش وچ رہندے اے۔ حیاتی ڈلہدی احتیاط و اقتاضا کر دی اے تاں جے اپنے تے وسوں دے کماں نوں دھیان، توجہ تے ذمہ داری مال انجام دتا جاوے۔

حوالے

محمد آصف خاں: کافیاں شاہ حسین: پاکستان ہنگامی ادبی پورٹ، لاہور 2002 ص 88		
67 ص	ایضاً	-1
62 ص	ایضاً	-2
85 ص	ایضاً	-3
81 ص	ایضاً	-4
65 ص	ایضاً	-5
100 ص	ایضاً	-6
74 ص	ایضاً	-7
68 ص	ایضاً	-8
75 ص	ایضاً	-9
73 ص	ایضاً	-10
73 ص	ایضاً	-11
75 ص	ایضاً	-12
125 ص	ایضاً	-13
125 ص	ایضاً	-14
81 ص	ایضاً	-15
79 ص	ایضاً	-16
60 ص	ایضاً	-17
116 ص	ایضاً	-18
93 ص	ایضاً	-19
		-20

محمد آصف خاں: کافیاں شاہ حسین: ص 62	-21
اپنے ص 73	-22
اپنے ص 63	-23
اپنے ص 64	-24
اپنے ص 75	-25
اپنے ص 95	-26
اپنے ص 57	-27
اپنے ص 66	-28
اپنے ص 88	-29
اپنے ص 119	-30
اپنے ص 60	-31
اپنے ص 61	-32
اپنے ص 84	-33
اپنے ص 116	-34
اپنے ص 62	-35
اپنے ص 64	-36
اپنے ص 86	-37
اپنے ص 90	-38

Khoj

Research Journal Deptt. of Punjabi
 Language & Literature
 Vol:62, Jan.-June, 2009, pp 105-118

کھوج
 تحقیقی مجلہ شعبہ و خالی نیشن و ادب
 جنوری۔ جون 2009ء، مسلسل شمارہ 62

خلیل آتش تے اوہناں دے گھر ان چھپے چومصرع

پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زید ☆

Abstract

In this research article, the writer talks about Khalil Atish who was a master orator and he earned great popularity in the near past. Khalil Atish expressed himself through "Ghazal", "Nazam" and "Chomisrah". He earned great popularity by converting the national poetry of Allama Iqbal into "Punjabi Nazm". The writer has presented some unpublished "chomisreh" of Khalil Atish which were not common to the readers yet. Analysing them critically, the writer says that these "chomisreh" are on the subjects of "Hamad" and "Naat", and this is a very lively poetry by the merits of language and expression.

جان پچھان

بابا بھے شاہدی دھرتی قصورنوں ایہہ شرف حاصل اے کہ اپنے علم، اوب تے فن دے
 میدان وچ اجیہاں کئی شخصیات پیدا کیتیاں نیں جیہاں نے نہ صرف اپنے عہد دی نماہندگی کیتی
 سکوں آؤں والیاں نساں آتے وی گھرے اڑات چھڈے نیں۔ جے اک پاسے چخالی دی

چیزیں شعبہ و خالی، ہنگاپ یونیورسٹی اوری انجل کالج، لاہور ☆

صوفیانہ شاعری نوں بابا بلحے شاہ نے سدا دی حیاتی بخشی تے اجو کے دور وچ خلیل آتش ورگے شاعر نے قصور دی اوبی فضائی نوں تازگی عطا کرن وچ بردا اہم کروار اوکیتا اے۔

خلیل آتش پاکستان ہیں توں کوئی نور ہے پہلے 14 اگست 1938ء نوں قصور وچ پیدا ہوئے۔⁽¹⁾ اوہناں دے والد حکیم لام دین نیک سیرت، درویش منش تے باعمل فرد ہوں دے ناطے اپنے علاقے وچ عزت تے تقدروی نگاہ ہاں ویکھے جاندے سن۔ اوہ اندر وون کوٹ پیراں اک نامور حکیم دے طور تے مشہور سن۔ تصوف تے موسیقی ہاں اوہناں دا خاص لگاؤ سی۔ چنانچہ خلیل آتش ہوراں دی مذہلی تربیت گھر دے علمی، مذہبی تے صوفیانہ ما حول وچ ہوئی۔ ذرا سیانے ہوئے تے بنیادی تعلیم لئی والد نے اپنے اک دوست دے سپرد کر دتا۔⁽²⁾ بعد وچ قصور توں میڑک کیتا تے مژہ پنجابی تے فارسی فاضل دے امتحان وی پاس کیتے۔

بنیادی تربیت کیوں جے مذہبی تے صوفیانہ گھر بیلو ما حول وچ ہوئی سی۔ اتوں بابا بلحے شاہ دے مزار اتے لگاتار حاضری دے ڈلنے کے کامل مرشد دی تلاش دی چنگاری نوں الا وہ بنا دتا تے 18 ورھے دی عمرے 1956ء وچ سوڈیوال (لاہور) دے معروف روحانی بزرگ پیر ظہور الدین[ؒ] ہوراں دے ہتھ اتے بیعت کیتی۔⁽³⁾ شروع وچ بلدیہ قصور وچ نوکری نوں ذریعہ روزگار بنایا۔ کجھ عرصے بعد ہاؤس بلڈنگ فنا فس ابیث آباد چلے گئے پر اوتحے دل نہ لگاتے واپس بلدیہ قصور آگئے۔

خلیل آتش اک خوددار انسان سن اوہناں کدے کے اگے دست سول دراز نہ کیتا، سکون دوستاں تے ملن گلن والیاں دی خدمت دے جذبے ہاں سرشار رہے۔⁽⁴⁾ اوہ آنکھ دے ہوندے سن کہ انسان کائنات دی سب توں وڈی حقیقت تے انسانیت سب توں وڈا نہیں اے۔⁽⁵⁾ لیہدے لئی اوہ حضور نبی کریم ﷺ دے اسوہ حسنہ نوں سب توں وڈا نمونہ قرار دیندے سن۔ صبر شکر دی دولت ہاں ایس حد تکر مالا مال سن کہ ساری حیاتی بے اولاد ہوں واٹکوہ کدے زبان تے نہ لیاندا تے نہ ای ایس دُکھ نوں کدے واضح طریقے ہاں اپنی شاعری وچ بیان کیتا۔ بھر جوانی وچ شاعری دی ابتداء کیتی۔ معروف پنجابی شاعر حکیم لاہوری دے شاگرد ہوئے پر لیہدے ہاں نال اوہ پیر فضل کجراتی (وفات: 22۔ اگست 1972ء)⁽⁶⁾ تے علامہ اقبال نوں اپنا آنیدھیل شاعر سمجھدے سن۔ پہلے پہل قفس تخلص کر دے سن تے بعد وچ آتش کر لیا۔

خلیل آتش بنیادی طور تے محبت وطن تے اسلام دے سچے شیدائی سن۔ ایسے لئے اوہناں علامہ اقبال دے کلام دا پنجابی ترجمہ دی کیتا تاں جے اقبال دی قومی تے ملی سوچ عام بندے تیکر دی اپڑ سکے۔

خلیل آتش مشیج دے بڑے باکمال شاعر سن۔ قصور دے مشاعرے اوہناں دی شرکت توں بغیر نامکمل سمجھے جاندے سن۔ اوہناں 1965ء وچ مجلس پالجھے شاہ قائم کیمپ⁽⁷⁾ تے لیہدے تخت ہون والیاں اوپی مجلساں نے قصور دی اوپی فضائیں اک نویں حیاتی عطا کیتی۔ خاص طور تے پالجا پالجھے شاہ دے سالانہ عرس دے موقعے تے ہون والے یادگار پنجابی مشاعرے قصور دی تاریخ دا حصہ نہیں۔ ایہناں مشاعریاں وچ باقاعدہ شرکت لئی پنجاب دے دوچے شہراں وچوں دی شاعر ان نوں دعوت دتی جاندی سی۔ خلیل آتش دے لاہور دے شاعر دوستاں وچوں عالم نوشائی مرحوم، رووف شیخ مرحوم، مشتاق بٹ مرحوم، سعید جعفری مرحوم، اعزاز احمد آذر، زاہد نواز، یوسف اقر، تنوری بخاری، اقبال رنجی تے شاگرد اس وچوں غنیف زاہد خاص طور تے ذکر دے قابل نہیں۔⁽⁸⁾

وفات

50 ورھے دی عمر وچ اچانک یمار ہوئے تے پتا چلیا کہ اوہناں نوں کینسر ہو گیا اے۔ کبھر چہ قصور دا سٹرکٹ ہسپتال وچ علاج ہوندا رہیا پر بعد وچ لگانا ترن مبینے گلب دیوی وچ واصل رہے۔ آخر کار 5 دسمبر 1988ء دی رات 9 وجے دے قریب زندگی دی بازی ہار گئے تے اوہناں دی خواہش مطابق پالجا پالجھے شاہ دے مزار دے احاطے وچ دفن کیتا گیا۔⁽⁹⁾

چھپیاں لکھتاں

خلیل آتش ہوراں دی حیاتی وچ اوہناں دیاں تن لکھتاں چھپیاں۔

- 1 بھانبر شعری مجموعہ۔ خادم پبلیکیشنز قصور توں چھپیا۔
- 2 اسرار و موز (علامہ اقبال) دا پنجابی ترجمہ۔ سنگ میل پبلیکیشنز لاہور 1975ء
- 3 اقبال دیاں لمیاں نظمیاں دا منظوم ترجمہ۔ بزم اقبال کلب روڈ لاہور 1977ء

خلیل آتش دی شاعرانہ عظمت

خلیل آتش پنجابی شاعری دے میدان وچ کئی اہمیت دے حاصل سن۔ ایس دا اندازہ
احمد ندیم تاکمی ہوراں دی ایس رائے توں بخوبی لایا جاسکدا اے جیہڑی اوہناں آتش دے شعری
مجموعہ بھانبر بارے دتی:

”خلیل آتش کافن، شاعری کے دوڑ رواں کی بھر پور نمائندگی کرتا ہے۔ اس
میں ماضی سے ترک تعلق بھی نہیں، حال سے فرار بھی نہیں، مستقبل سے مایوسی
بھی نہیں اور اس تحلیقی اثبات کے ساتھ ہی شاعری کے جمالیاتی تقاضوں کا
احترام ایک ایک مرصعے، ایک ایک لفظ میں موجود ہے۔“⁽¹⁰⁾

خلیل آتش دی شاعری وچ سوز و گداز دی کیفیت بارے اوہناں دے استاد حکیم
لاہوری دا کہنا اے کہ:

”پنجابی دا ایہہ لکھاری شعر نہیں لکھدا کاغذ اُتے اُگ دے انگیار کھلار
ویندا اے۔“⁽¹¹⁾

بقول پیر فضل کجراتی:

”ایہہ کتاب [بھانبر] نویں تے پرانی شاعری دا سوہنا سکھم اے۔ جیہدے
وچ پر ایساں روایتاں دی جھلک تے نویاں رمزاءں دی دکھ پیندی اے۔“⁽¹²⁾

خلیل آتش دے دوست تے بہت ساریاں پنجابی کتاباں دے مصنف تنویر بخاری
ہوراں اک شعروچ ای خلیل آتش دی سوچ تے فکر نوں ہڑی خوبی نال نمایاں کر دتا اے:

مریدِ اقبال دا رومی دے مکتب دا خلاصہ اے
تے بکھے دے تصوف دا خزانہ ایں خلیل آتش⁽¹³⁾

ان چھپیا کلام

خلیل آتش اک پختہ کارتے دینگ لجھے دے شاعر سن۔ مشاعریاں وچ کلام سنان دا
انداز اینا موڑ ہوندا سی کہ اوہناں دے کئی شعر سندیاں ای لوکاں نوں یاد ہو جاندے سن۔ انج ہو
سکدا اے اج دی کجھ لوکاں نوں اوہناں دا اوه کلام یاد ہووے جیہڑا اوہناں دی حیاتی وچ چھاپے

نئیں چڑھ سکیا۔ جیہے کلام نوں تاش کرن دی لوڑ توں انکار نہیں کیتا جا سکدا۔ ہن تک اوہناں دا جیہڑا ان پھپیا کلام سامنے آ سکیا اے اوہدی تفصیل انج اے۔

نسخہ الف

پنجابی دے معروف شاعر حنف زاہد خلیل آتش ہوراں دے چھیتے شاگرد اس وچوں نئیں۔ اوہناں نوں اپنے استاد دے سولاں چومصرع یا دنیں جیہڑے اوہناں اپنے ہتھ مال نقل کیتے۔⁽¹⁴⁾ اوہناں وچ چار چومصرع حمد یہ تے باراں نقطیہ نئیں۔ اوہناں دی ایہہ ہتھ لکھت راست سن کے نقل کیتا اے۔ چنانچہ ایہدے وچ غلطی دا امکان بہت گھٹ اے۔ ایں لئی لہنوں نسخہ الف متحیا گیا اے۔

نسخہ ب

خلیل آتش ماضی قریب دے بہت معروف شاعر استاد حکیم لاہوری دے شاگردن۔ اوہناں نے آخری عمر وچ اپنے کلام دا اک کجھ حصہ ایں آس اتنے اپنے استاد دے بیٹے عالم لاہوری ہوراں دے پردا کیتا کہ اوہ اوہنوں چھاپ دین گے۔ عالم لاہوری ہوراں ایہہ کلام اپنے ہتھ مال نقل کر کے اوہنوں نذر حبیب داماں دتا جیہدے وچ اوہ سارے چومصرع شامل نئیں جیہڑے حنف زاہد ہوراں دی ہتھ لکھت نئیں۔ ایں توں وکھ آتش ہوراں دا کجھ ہور کلام دی اے، جیہدے وچ مسدس بند، مثنوی دے انداز وچ کجھ نظماء تے کجھ فارسی شاعر اس دے انھا ڈکھا پنجابی شعر اس وچ ترجمے دی نئیں۔ انچ لگدا اے جیویں عالم لاہوری ہوراں نقل کرن ویلے کدھرے کدھرے خلیل آتش دے مصرعیاں دی اصلاح کرن دی کوشش کیتی اے۔ اوہناں اوہدی اک نقل رقم نوں دتی اے جیہدے لئی اوہ شکریے دے مستحق نئیں۔ ایں نوں نسخہ ب متحیا گیا اے۔

نسخہ ج

محمد طارق خنفر ہوراں پروفیسر حفیظ نائب مرحوم دی نگرانی وچ ایم۔ اے پنجابی دا مقالہ

بجنوان ”خلیل آتش دی حیاتی تے کلام“، لکھدیاں ہویاں ضمیے دے طور تے خلیل آتش دا تھواڑا جیہا ان چھپیا کلام نقل کیتا۔ اوہدے وچ چار چو مصروعے اوہ دی شامل نیں جیہڑے پہلے ذکر کیتے گئے نئے ”الف“ تے ”ب“، وچ دی شامل نیں۔ ایس توں وکھو دو منقبتاں، دو غزلاء، دو ہڈے، ماہیے توں وکھو دیاں تن نققاں، دو منقبتاں، خواجہ نظام الدین اولیاء، مرزا غالب، مقبرہ جہانگیر، لال قاعده، چاند نی چوک، کناث پیلس تے جامع مسجد دے حوالے نال اک اک شعر تے اک نظم چین دے لید رماڑے نگ دے حوالے نال دی ایہدے وچ موجود اے۔ چو مصروعے دے حوالے نال ایہناں تنائیں خیاں دے متن وچ کدھرے کدھرے فرق اے۔ قابل لئی ایس نوں نئے ”ج“ متعھیا گیا اے۔

چو مصروعیاں دا موضوع

ایہناں ان چھپے چو مصروعیاں وچ صرف دوایی موضوع ملدے نیں۔ پہلا حمد تے دو جا نعت۔ پہلے چار حمدیہ چو مصروعیاں وچ شاعر نے اللہ دی بارگاہ وچ اپنے گناہاں تے عیاں اتنے شرمندگی وااظہار کر دیاں ہویاں بخشش تے رحمت دی تمنا کیتی اے۔ جدوں کہ نعتیہ چو مصروعیاں وچ اک پاسے حضور نبی کریم ﷺ نال عشق وااظہار کر دیاں ہویاں مدینہ منورہ وچ حاضری لئی اپنی تڑپ نوں منظوم کیتا اے تے دو جے پاسے حضور ﷺ دے نور دا چانن کھنڈن دیاں برکتاں، معراج شریف دے فلکسے تے حضور ﷺ دے رحمۃ المعلّمین ہوون واذکر کمال عقیدت تے محبت نال کیتا گیا اے۔

فتنی حوالیوں ایہہ چو مصروعے بڑے جاندار تے ساڑی پنجابی شاعری دی اوہ روایت دا تسلسل نیں جیہڑی چو مصروعے دی صورت پوری تو اتائی نال اگے ودھدی رعنی اے۔ اجنبی شاعری وچ دو خوبیاں بڑیاں اہم گنیاں جاندیاں سن۔ پہلی ایہہ کہ اک چو مصروعے وچ صرف اک مضمون بیان کیتا جائے۔ پہلے تن مصروعیاں وچ مضمون دا کھلا رہوندا اسی تے چوتھے مصروعے وچ اوسمانچوڑ زور دار لفظاں نال پیش کیتا جاندی اسی۔ ایس روایت دی دوجی خوبی وزن بھر دی پاہندی تے لٹھکویں رویف کافیے دی بندش خیال کیتی جاندی سی۔ ایہناں خوبیاں دا اہتمام اوہ شاعر ضرور کر دے سن جیہناں نوں مشیج دے شاعر آکھیا جاندی اسی۔ خلیل آتش مشیج دے مشاعریاں دے حوالے نال بڑا اہم

ناں گنیا جاند اسی۔ ایس لئی اوہ اپنے چومنصريماں وچ لیہناں خوبیاں نوں قائم رکھن لئی شعوری توجہ دیندے سن۔ چنانچہ اوہناں دے کلام وچ ایہہ دو دیں خوبیاں بڑیاں اگھڑیاں وکھائی دیندیاں نہیں۔

نویں دور دی نعمتیہ شاعری نے روایتی نعمت توں ذرا ہٹواں مزاج اپنالیا اے۔ ساؤڈی روایتی نعمتیہ شاعری وچ حضور دی سرپا نگاری، معراج شریف دے سفر دی واسستان تے میلاد نامیاں راہیں حضور علیہ السلام عقیدت تے محبت دا اظہار عام ملد اے پر جدید عہد وچ نعمت نے اپنے عہد دے آشوب نوں اپنے رنگ وچ رنگ لیا اے۔ اج داشاعر نہ صرف حضور علیہ السلام عشق و محبت تے مدینہ منورہ دی حاضری دی گل کروا اے، سگوں اوہ حضور علیہ السلام دی سیرت و چوں چانن لے کے اج دے سیاسی سماجی مسئلیاں داخل بھس دا سمجھا وی دیندا اے۔ خلیل آتش دے نعمتیہ چومنصريماں وچ دی کدھرے کدھرے ایہہ نواں پن وکھائی دیندا اے۔ جویں ایہہ اک چومنصرم پیش کیتا جاسکد اے:

کیوں نہ اوسمدے قدم جہاں پئے ، جیہڑا نظر منتظر حضور ہویا
جبنے تیرے توں سونیا اکھ پھیری ، قسم رب دی رب توں ڈور ہویا
سائیاں اپنے کول بلا جلدی ، جلدی جان میری میں مجبور ہویا
تیرا آتش اے اج قصور تئے ، کیہ سوہنا دس قصور ہویا

نعمت لکھن وچ شاعر یقیناً عاجزی دا پتلا تے سرپا نیاز ہوندا اے۔ اوہ دربار رسالت علیہ السلام دے ادب و آداب نوں سامنے رکھن دی کوشش کروا اے۔ خلیل آتش دے نعمتیہ چومنصريماں وچ دی ایہہ خوبیاں محسوس کیتیاں جاسکدیاں نہیں۔ جتنے اوہناں دے عشق تے محبت نے لفظاں نوں عجز و نیاز واوضو کروایا اے اوتحہ اندر دے کھرے تے پچ عشق نے کے حد تکر اوہناں دے اظہار نوں دنگ لہجہ وی دے دتا اے۔ شاید ایہہ پلچھے شاہ دی شاعری دے گھرے مطالعے دا اثر اے یا اوہناں دی بے باک شخصیت دا، جیہنوں خلیل آتش نے نمونے دے طور تے ہر ویلے اپنے سامنے رکھیا تے ایسے دی بنیاد اتے اوہ اپنے آپ نوں پلچھے شاہ دا ملک آکھدے تے اکھوں اپنند کر دے رہے۔

ان چھپے چومصرع

سودھیا ہو یا متن

اوہدے نضل تے کرم ول پا جھاتی مولا میرے گناہ دے ول نہ تک
تیرے یار داماس میں چم لیماں، میرے اندر لے ساہواں دے ول نہ تک
پلا ویکھ لے کیہدا اے ہتھ میرے، میریاں گندیاں باہواں دے ول نہ تک
منزل تیک اپڑا خلیل نوں وی، اوہدیاں اوکھیاں راہواں دے ول نہ تک



نہیں^(۱) انت کوئی رختاں تیریاں دا بدل چانے وچ ہمیریاں نوں
تیرا کم اے عرض قبول کرنی، خوشیاں بخشدے غماں وچ گھیریاں نوں
مولتا تیرے خزانے وچ کمی کوئی نہیں من لویں دعاواں دے پھیریاں نوں
اوہدے آتش دے موتی قبول کر لے اوہدی اکھ دے بخواں کیریاں نوں



سر توں پیر گناہ دے نال بھریا کوئی نہ کم ربا میرا چج دا اے
اوہدے کرم نال تحر خرو کر دیویں تینوں واسطہ کملی دی لج دا اے
اوہدے شہر دے صدقے وچ رحم کر دے جہنوں ویکھیاں مرتبہ چج دا اے
آتش ہورتے کے نوں جاندا نہیں تیرے بناں جیبڑا پردے کچ دا اے

تینوں تیرے قرآن دا واسطہ ای ، دُکھ زندگی چوں وکھو وکھ کر دے
کے گل دی تھوڑ نہیں آن گئی ، ویکھ ماڑیاں نوں سکھوں لکھ کر دے
بیہو سُک گئی واسطے پاندیاں نوں⁽²⁾ ، کجھ نہیں وگڑتا تھوڑی جھی⁽³⁾ پکھ کر دے
آتش یاردا سامنے رہوے بواہ ، سایاں⁽⁴⁾ میرے سریر نوں اکھ کر دے



سونی ذات حضور پُر نور دی اے ، یوسف چیہا دی جتنے حسین جھکیا
تارے اوہ دیاں راہوں⁽⁵⁾ تے کرن سجدے ، پیر پیرتے ماہ جبین جھکیا
آیا عمر بنا فاروق دنا ، ایسا کر کے ہال یقین جھکیا
آتش بارگاہ اوہ رسول دی اے ، جتنے رب دا روح الائیں جھکیا



بے وارثاں دا وارث توں آتا ، گل تیرے تے آ کے مگدی اے⁽⁶⁾
توں چلیوں تے کائنات گر پئی ، توں رکیوں تے گردش⁽⁷⁾ رکدی اے⁽⁸⁾
ایہو فخر ہے تیریاں کٹیاں نوں ، مُہر تیری غلامی دی ٹھکدی اے⁽⁹⁾
ہن تے آتش نوں سدھ کول آتا جیہو ہال فریاد سُکدی اے⁽¹⁰⁾



جدوں⁽¹¹⁾ وٹ کھلے زلفاں تیریاں دے ، اوووں⁽¹²⁾ بدلاں وچ تنور ویکھی
تیری رحمت دی اٹھ گئی نظر⁽¹³⁾ جدھر ، اووھر پدلي ہوئی تقدیر ویکھی
چانن تاریاں دا مہک موئیے دی ، کائنات دی ساری اخیر ویکھی
آتش جدھر نوں⁽¹⁴⁾ ویکھیا رب دی سونہہ ، کملی والے دی اووھر⁽¹⁵⁾ تصویر ویکھی

صدق پاک صدقہ تیرے جوڑیاں دا، میرے شعر ان نوں بڑی روشنائی مل گئی
 جبڑی شے⁽¹⁶⁾ نوں زندگی ترسدی سی، اکھاں میریاں نوں اوہ مسیحائی مل گئی
 تیرے کرم توں دین ایمان واراں، مینوں جھیڑیاں کولوں رہائی مل گئی
 پنیڈے منزلاں دے آتش دور دے سن⁽¹⁷⁾، مینوں راہوں⁽¹⁸⁾ دے وجہ خدائی مل گئی



کمل پوش دا نور جد پھٹلیا سی، سینہ کفر نظمات دا پھٹ گیا
 مونہہ دے مونہہ ڈگا باطل ویکھ اوہنؤں، بہت توڑ مردڑ کے سٹ⁽¹⁹⁾ گیا
 اوہدا نور سی رب دے نور وچوں، آ کے ان⁽²⁰⁾ ہمیر نوں چٹ⁽²¹⁾ گیا
 آتش عرب وج اک خدا والا، تن سو سُھاں خداواؤ نوں کٹ گیا



سوہنے نبی دے ہیراں دی خاک آتوں، میں ایہہ دوہاں جہاں نوں وار دیوں
 پہہ اوہدی غلامی دا گل پا کے، جنجو غیراں دے سارے آثار دیوں
 اکھاں نال چھاں اوہدی پاک جائی، تارے راہوں دے اتنے کھلا ر دیوں
 میرا سرتے اوسمدے⁽²²⁾ قدم ہوون، آتش زندگی ساری گزار دیوں



میرے آتا دے سوہنیاں قدماء نوں، کئی وار گلی جبریل دی اکھ
 قدر اوہدی اویس، بلان جانے، جتھے پہنچدی نہیں دیل دی اکھ
 مولا پاک دا پاک حبیب سوہنا، حضرت ابراہیم خلیل دی اکھ
 آتش اوسمدی شان نوں رب دی سونہہ، ویکھ سکی اے رب جلیل دی اکھ

کیوں نہ اوسدے قدم جہاں پئے ، جبڑا نظر منثور حضور ہویا
 چنے تیرے توں سوہنیا اکھ پھیری ، قسم رب دی رب ⁽²³⁾ توں دور ہویا
 سائیاں اپنے کول بلا جلدی ، جلدی جان میری میں مجبور ہویا
 تیرا آتش اے اج قصور ترئے ، کیہ سوہنا دس قصور ہویا



صفت سوہنیاں دا ماںک رب سوہنا ، سوہنے گھلیا نبی کریم سوہنا
 زلغاس وچ وللیل پوتیا نیں ، کملی کاٹھی طبع حلیم سوہنا
 دارو رجھاں والے ⁽²⁴⁾ کے وچ بیڑب ، آیا اسماں دے لئی حکیم سوہنا
 اک لکھ تے کئی ہزار وچوں ، آتش ہے اوہ درِ عیتم سوہنا



صفت نبی دی جگ ای نجیں کروا ، صفتاں کروا آپ رحمان دی اے
 جبریل اے خاص غلام اوہدا ، جبہدی شان دے وچ قرآن دی اے
 تارے اوسدے نور توں لین چانن ، پیر چمد الامکان دی اے
 واراں نبی دے روختے توں جند آتش ، میرا دین دی اے تے ایمان دی اے



فضل و کرم دے موئی لثان خاطر راتاں وچ معراج دی رات آئی
 کھڑے پھل گلاب تے موئی دے رحمت لے کے فیض برکات آئی
 لوکی آکھدے نیں فرشوں عرش دلے کمل پوش حضور دی ذات آئی
 آتش قسم خدا دی آپ ڈر کے ، درِ مصطفیٰ تے کائنات آئی

حوالے

- 1 محمد طارق ظفر: خلیل آتش دی حیاتی تے کلام، تحقیقی مقالہ بہاء ایم-۱۔ے پنجابی 1998ء، سینما لابریری شعبہ پنجابی یونیورسٹی اوری انٹل کالج لاہور ص 34
- 2 ایضاً
- 3 ایضاً ص 37
- 4 خلیل آتش دے دوست عباس سوز (قصور) نال گل بات
- 5 پوفیر سن ملک (مصطفیٰ آباد) نال گل بات جہناں واپسی چھلے داں انتقال ہوا۔
- 6 نبیلہ رحمن: بیرون فضل کجراتی حیاتی فکر تے فن، تحقیقی مقالہ بہاء ایم-۱۔ے پنجابی، سینما لابریری شعبہ پنجابی یونیورسٹی اوری انٹل کالج لاہور ص 37
- 7 خلیل آتش دی حیاتی تے کلام ص 38
- 8 رقم ایہناں دوستان دے نال ہمیشہ شاہدے غرس دے موقع تے ہون والے مشاعریاں وغیرہ شریک ہوندا رہیا۔
- 9 خلیل آتش دی حیاتی تے کلام ص 38
- 10 بھانپر (مجموعہ کلام خلیل آتش) فلیپ
- 11 ایضاً
- 12 ایضاً
- 13 ایضاً
- 14 خلیل آتش دے شاگرد حنف زاہد، سرانے چنس دین مغلپورہ لاہور نال گل بات

متن و افرق

-1	نسب، ص 2	جیس	
-2	ایضاً ص 3	پاتنیوں	
-3	ایضاً	جیسی	
-4	ایضاً	بجاویں	

نحوہ ص 3	اوہ راہے	-5
نحوہ ص 3 نحوہ ص 3	گئی اے	-6
نحوہ ص 3	اوہ	-7
رک گئی اے	ایضاً	-8
ٹھک گئی اے	ایضاً	-9
سک گئی اے	ایضاً	-10
اوہڑ	ایضاً	-11
ایڈھر	ایضاً	-12
نحوہ ص 239	انھی نظر جدھر	-13
ایضاً	آتش نوں ویکھیا	-14
نحوہ ص 4	میں	-15
نحوہ ص 239	جس چیز نوں زندگی تر سدی سی اک پلک وچ دون سوائی ہو گئی	-16
نحوہ ص 4	و سن	-17
راہ	ایضاً	-18
کٹ	ایضاً	-19
انی	ایضاً	-20
کٹ	ایضاً	-21
اوہدے	ایضاً ص 5	-22
نحوہ ص 7	قلم رہدی توں	-23
لہہ	نحوہ ص 6	-24





Khoj

Research Journal Deptt. of Punjabi
 Language & Literature
 Vol:62, Jan.-June, 2009, pp 119-126

کھوج
 تحقیقی مجلہ شعبہ و خالی زبان و ادب
 جنوری۔ جون 2009ء، مسلسل شمارہ 62

گیت دے معنی تے مفہوم

☆ ڈاکٹر نوید شہزاد

Abstract

In this article "Geet" is comprehensively defined through dictionaries of different languages and views of different scholars. After this, the writer has divided "Geet" into three types; "Lok Geet", "Gaaney" and "Likhti Geet". Discussing in detail under these headings, the writer has focused more on the thoughts and the technicalities of "Lok Geet", "Gaaney" and "Likhti Geet".

گیت بارے گل کرن توں پہلاں لفظ گیت دے معنے و کیہ لئے پی مختلف عالمان نے
 گیت دے کیہ معنے دے نیں۔ مولوی نور الحسن نیر "نور الفاقات" وچ لکھدے نیں:

"گیت: (ھ) مذکر۔ ہندی انظم، بھجن۔" (۱)

الحاج مولوی فیروز لدین "فیروز المفاتیح" وچ لکھدے نیں:

"گیت (گیٹ) (ھ۔ مذکر) راگ، بھجن، گانا، سرور۔" (۲)

مولوی سید احمد دہلوی وچ لکھدے نیں:

"گیت (ھ) اسم مذکر: سرود، راگ، بھجن، گانا، وہ تکدار اور با وزن فقرے

☆ آسٹارڈ شعبہ و خالی، پنجاب یونیورسٹی اوری انٹل کالج لاہور

جو سروں میں گائے جاتے ہیں، جیسے خیال، دھر پہ، بھجن، پہ وغیرہ۔⁽³⁾
ڈاکٹر عبدالحق دے مطابق:

(1) راگ، نغمہ، سرود۔ (2) پچھانا، زمزمه (پرندوں کا)۔ - "SONG,n:-
(3) گیت، گائے کی چیز۔ (4) نظم، شاعری، شعر۔ (5) (موسیقی) ایک
قسم کا گیت جو بالعموم تین تکڑوں میں ہوتا ہے، اول اور سوم تقریباً یکساں
ہوتے ہیں اور اول و دوم ایک دوسرے کے بر عکس۔⁽⁴⁾

آخر شیراںی گیت دے معنی ایس طرح کر دے نیں:

"گیت (ہ۔ مذکر) (1) ۔ گا، راگ، نغمہ، سرود۔ (2) وہ چیز جو گائے

جائے، شعر، چند، غزل، دوہرہ، نظم، بھجن، پہ وغیرہ۔"⁽⁵⁾

ایس طرح اردو لغات مطابق گیت مذکر لفظ اے۔ تے گھٹ و دھ ساریاں لخاں وچ
لہدے ممعنے راگ، نغمہ، سرود تے بھجن وغیرہ لکھے گئے نیں۔ ایس توں وکھ اوں منظوم لکھت نوں
وی گیت آکھیا گیا اے جیہڑی گائی جاوں دے قابل ہووے۔ انگریزی وچ گیت نوں
آکھدے نیں۔ SONG دے حوالے نال پروفیسر بشیر احمد قریشی لکھدے نیں:

"SONG n. (1) vocal music گا۔ (2) Words for
vocal music گیت - (3) bird's song for a song."⁽⁶⁾

"کرنٹ انگش ڈاکشنری" وچ Song دے معنے انج کیتے گئے نیں:

"SONG (song) n. (1) The act of singing, a musical
uttrance by a human voice or that of a
bird (3) a گیت-راگ musical composition meant to be
sung buy or sell for a song، غزل lyrical poem buy or
sell at a very low price.⁽⁷⁾

جون ٹی پلیٹس ایم اے نے "گیت" نوں ہندی زبان واللفاظ آکھیا اے⁽⁸⁾۔ انجے
نسیس اقبال نے وی "گیت" نوں ہندی زبان چوں اردو وچ آیا لفاظ آکھیا اے⁽⁹⁾۔ اس توں
علاوہ گیت نوں بنگالی وچ "گیتنا"، بلوچی وچ "صوت" پشتو وچ "سندرے" سندھی وچ

”گیت“ اتنے کشمیری زبان وچ ”گیون“، آکھیا جاندے اے⁽¹⁰⁾۔ پنجابی وچ گیت دے حوالے
نال مختلف عالماء دیاں راویوں ویکھو۔ بھائی مایا سنگھ لکھدے نیں:

”GAUN s-f.A song.“⁽¹¹⁾

شریف کجاعی مطابق:

”زرتشت دے گاتھایاں گاہتا وچ تے گیت یا گیتا وچ لما چوڑا فرق کوئی
نہیں، اکو لفظ جاپے نہیں۔“⁽¹²⁾

تنوریہ بخاری گیت دے حوالے نال لکھدے نیں:

”گیت: (مذکور) (1)- گانا، راگ، نغمہ۔ (2) ایک صنف سخن۔“⁽¹³⁾

جمیل احمد پال دا آکھن اے:

”گیت: گاؤن، نغما۔ گیت، گیتا، کرشن جی وی لکھت کتاب۔“⁽¹⁴⁾

ایس طرح ایہہ ثابت ہویا پئی پنجابی وچ وی گیت مذکراۓ اتنے لئاںوں پنجابی زبان
وچ گاؤن تے کون / گاؤن وی آکھدے نیں تے ایہہ دو ہیں لفظ کے ہور زبان وچ نہیں
ملدے۔

گیت شاعری وی سب توں قدیم تے مقبول صنف اے۔ ایہدی نینہ جذبیاں اتنے
اساری جاندی اے۔ ایہہ جذبے خوشی داوی ہو سکدا اے تے دکھ داوی۔ جذبیاں نوں اکھری
روپ سخشن کوئی سوکھا کم نہیں پر تخلیقی قوت ایس او کھے کم توں سوکھیاں کر دیجدی اے۔ انچ گیت
اک داخلی شے بن جاندی اے پر اسیں لئاںوں مکمل طور تے داخلیت دے کھاتے نہیں پاسکدے
کیوں بچے داخلیت داخار جیت نال وی کوہڑا تعلق اے۔ خارجیت ای داخیت دامہاندر اگھر دی
اے۔ تے من وچوں پھٹن دالے ہر جذبے پچھے وی کوئی نہ کوئی خارجی کارن ہوندا اے۔ شدید تے
پر جوش جذبے دامت نم اکھر اس اظہار کیتا جاوے تاں گیت بن داۓ۔ اظہار ویلے شعوری
سطح تے تخلیق کار مترنم لفظاں نوں نہیں بھدا بلکہ ایہہ اکھر آپوں جذبے دے اظہار دار روپ دھار
لیجدے نیں۔ گیت دا گھیرا اینا کو کھلا ڈلھا اے کہ حیاتی دا کوئی انگ تے کوئی رنگ ایہہ جھیا نہیں
جیہڑا ایہناں وچ نہ نظرے۔ ایہہ انسان دے جمن توں لے کے مرن تک وی تفسیر تے مورت
نیں۔ کوئی نکا وڈا پل ایہہ جھیا نہیں جیسے انسانی حیاتی نوں گھٹ یا ودھ متاثر کیتا ہووے تے

اوہناں گاؤں داروپ نہ ملیا ہو وے۔ گاؤں نوں تاں حصائیں وچ ونڈیا جاسکدا اے:

1- لوک گاؤں 2- گانے 3- لکھتی گیت

لوک گاؤں عوامی جذبیاں دیاں سورتاں ہوندیاں نہیں۔ ایہہ عام لوک حیاتی دی جیوندی جاگدی تے اچیری، پسیری تصویر ہوندے نہیں۔ ایہناں دی اساری کے نہ کے جذبے اتنے کمیتی جاندی اے۔ ایہہ جذبہ دکھدا وی ہو سکدا اے تے سکھدا وی۔ ایہہ لوکائی دی تخلیق ہوندے نہیں۔ ایں لئی ایہناں وچ چندابندی دے اصولاں نوں کوئی تھاں نہیں دتی جاندی۔ کیوں جے لوک گاؤں دے تخلیق کاراں تاں اپنے من دی گل دا اظہار کرنا ہوندا اے۔ ایں اظہار لئی کیہڑی بھر ہونی چاہی دی اے؟ کیہڑے اکھر ہونے چاہی دے نہیں؟ گیت دی بیت کیہڑی ہونی چاہی دی اے؟ ایہہ تے ایہو جہیاں دو جیاں گلاں با تاں ہال اوہناں نوں کوئی سر و کار نہیں ہوندا۔ ایسے لئی ایہناں دا تول ایہناں دی لے، روٹھم نوں ای متحیا جاندا اے۔ دو جی گل ایہہ کہ ایہناں گیتاں وچ عوامی زبان ورتی جاندی اے ایں پاروں ایہناں کولوں اوپی بولی دی منگ کرن دی ڈھیر عجیب گل اے۔ ایہناں گاؤں وچ محاوریاں، اکھماں، تشبیہاں تے استعاریاں دا آجاون فطری اے۔ کیوں جے ایہہ اوہناں لوکاں دی تخلیق نہیں جیہڑے بولی نوں ایہہ شیعیاں دان کرن دی صلاحیت رکھدے نہیں۔

ایہناں گاؤں دی تخلیق والوک ناچاں ہال ودھیر اتعلق اے۔ ایں پاروں ایہناں وچ روٹھم تے لے وہنگر آون قدرتی تے فطری اے۔ ایسے لے تے روٹھم پاروں لوک گاؤں ”گانے“ بھن دی صلاحیت دی رکھدے نہیں۔ یعنی کپے را گاں دا ساتھ وی محاووندے نہیں پر ایہہ ضروری وی نہیں کیوں جے ہو سکدا اے کوئی گیت یا کوئی مکھڑا، اتر ایا مصرع کپے را گاں دا ساتھ نہ دے سکے۔ اوہدا اک کارن ایہہ دی اے کہ موسیقی ہال با تعاون گاؤں والیاں تے لوک گلوکاراں دا ڈھیر فرق ہوندا اے۔ لوک گاؤں دے عوامی گلوکار ایہناں گاؤں دے اکھراں تے مصرعیاں نوں کچ کے یا نکیاں کر کے گائیںکی وچ توں پورا کر جاندے نہیں پر کپے پیڈے موسیقار یا گلوکار انج نہیں کر سکدے۔

دو جے ڈھنگ دے گاؤں وچ ”گانے“ آندے نہیں۔ گانیاں وچ ایں صرف اوہناں گاؤں نوں گن دے ہاں جیہڑے موسیقی (آلات موسیقی) ہال گاؤں لئی خاص طور تے

لکھے جاندے نیں۔ ایہناں گانیاں وچ فلمی گاؤں تے کجھ ریڈ یو، ٹی وی تے آؤ یو کیشاں دے گاؤں شامل نیں۔ ریڈ یو، ٹی وی تے آؤ یو کیشاں دے گاؤں نال ”کجھ“ واکھر ایس پاروں ورتیا اے کہ ایہناں وچوں کجھ گاؤں کتابی وی ہوندے نیں (کوک اوہ گانے بنن وی صلاحیت رکھدے نیں تے گانے بن دے وی نیں) جیہناں دا پختا ٹلوکار، موسیقار یا فرپروڈیور اپنی مرضی مطابق کرواۓ۔ ایہناں گانیاں واجتھے سنگیت نال سبندھاۓ اوتحے شاعری نالوں وی ایہناں دے تعلق نوں وکھنیں کیتا جاسکدا کیوں جے بہت سارے گانے انخ دے نیں جیہڑے موسیقی توں بنن وی پڑھیاں، سنیاں سوا وید دے نیں۔ ایس حوالے نال ان گنت گانیاں دیاں ونگیاں دتیاں جاسکدیاں نیں۔ ونگی لئی اک فلمی گاؤں وکھو:

چل توڑ کے سٹ گیاماں تے کنڈیاں نے جند گھیر لئی
گھر بار اجڑ گیا میرا مقدراں نے اکھ پھیر لئی
چن جبے چھریاں دے لباں اتے ہاؤں نیں
ایہناں واقصور کیہ اے کاہدیاں سزاواں نیں (15)

تیجے نمبر تے کتابی یا لکھتی گیت نیں۔ ایہہ اوہ گیت نیں جیہڑے سماجی ترقی تے اوبی زبان دے وجود وچ آون گروں دی تخلیق نیں۔ ایہہ گیت چھندا بندی دے تول اتے وی پورے اتر دے نیں تے گانے بنن وی صلاحیت وی رکھدے نیں۔ ایہناں دی ہینہ تاں لوک گیتاں اتے ای اسری اے پر ایہہ اپنا اک اوبی مقام تے ہیثیت رکھدے نیں۔ ایہناں وچ اوہ ساریاں فی خوبیاں موجود نیں جیہدی توقع کے وی اچیری صنف سخن توں کیمپی جاسکدی اے۔

لے تے روٹم گیت دی وڈی تے پچھی خوبی اے۔ ایہہ روٹم اوہدی تخلیق وچ ہوندا اے۔ لہنوں ایسیں موسیقیت وی آکھ سکدے ہاں بالکل اوویں جیویں گانیاں دی تخلیق وچ موسیقی دیاں تاں تے سراں ہوندیاں نیں۔ ایہہ موسیقی اے جیہڑی گیتاں نوں گائے جاؤں دے قابل بناوئندی اے۔ کئی وار گیت نگار گیت وچ روٹم پیدا کرن لئی اک لفظ نوں مژمرہ وردہ اے۔ کئی وار پورے دے پورے مصرعے مژمرہ وہ رائے جاندے نیں۔ جیویں:

”تینوں رب دیاں رکھاں

تینوں رب دیاں رکھاں

اج تکدیاں تینوں

سارے جگ دیاں اکھاں

میریا ڈھول سپاہیا

تینوں رب دیاں رکھاں،⁽¹⁶⁾

ایہہ اوہ Repetition اے جیہڑی نشر لئی وڈا عیب بن جاندی اے جد کہ گاؤں وچ
ایہہ اک خوبی مٹنی جاندی اے۔ ٹیک (ٹیپ) دامصرع وی ایسے زمرے وچ آندہ اے جیہڑا گاؤں
وچ موسیقیت پنگراون تے اوہدی لے، روٹم نوں قائم رکھن وچ مدودیندا اے۔ جیویں:

”کتے خوبلاں دیوچ آجائے دلبریارا، افسیاں میں پاؤں (مکھڑا)

(اتریاں نال ٹیک دے مصروع)

1- میرا اجھیا دیس بسا جاوے دلبریارا، افسیاں میں پاؤں

2- لددشہرت وصل پلا جاوے دلبریارا، افسیاں میں پاؤں

3- میرے ستھے بھاگ جگا جاوے دلبریارا، افسیاں میں پاؤں

4- میرے سفریا سفر چوں آجائے دلبریارا، افسیاں میں پاؤں۔⁽¹⁷⁾

گیت بھاویں انفرادی سطح تے تخلیق کیتا جاندہ اے پر ایہہ اجتماعی جذبات دی ترجمانی
کردا اے۔ دو جی گل ایہہ گیتاں وچ مبالغہ آرائی نہیں ہوندی ایسیں حوالے نال گیت مقبول شاعری
دیاں ساریاں صفاں نالوں اچیرا تے پھیرا بن جاندہ اے۔ ایہو کارن اے کہ گیت دی مقبولیت
تے اہمیت کے وی عہد وچ گھٹ نہیں ہوئی تے نہ ای ہووے گی۔ کیوں جے ایہہ حیاتی داتر جہان
اے۔ تے جذبیاں دی چھی تے جیوندی جا گدی مورت اے۔

مکدی گل ایہہ کہ بھاویں گیت دی تخلیق وچ انفرادی جذبے کم کر دے نیں پر ایہہ
انفرادی جذبے اوہ ہوندے نیں جیہڑے گیت دے روپ وچ ڈھلن توں پہلاں ای اجتماعی
جذبیاں دلبنا پا چکے ہوندے نیں۔ ایسے لئی ایہہ ہر سخن، پڑھن والے نوں اپنے دل دیاں
دھڑکناں جا پڑے نیں۔ ایسی ساری بحث مگروں ایسیں گئے منے اکھڑاں راہیں گیت دی مختصر
تعریف انج کر سکدے ہاں کہ ”دکھ یا سکھ دے کے انسانی جذبے والے یا روٹم دے سہارے
گئے منے اکھڑاں راہیں بیان یا اظہار گیت اکھو اندہ اے۔“

حوالے

- 1 مولوی نور الحسن نیر۔ نوراللغات {جلد چارم} (نیشنل سک میل پبلی کیشنز لاہور۔ دوم ص 44، 1985)
- 2 الحاج مولوی فیروز الدین۔ فیروز اللغات (فیروز سن لینڈ لاہور۔ سن) ص 325
- 3 مولوی سید احمد دہلوی۔ فرنگ آصنیہ {جلد سوم، چارم} (سک میل پبلی کیشنز لاہور۔ ص 149، 1986)
- 4 ڈاکٹر عبدالحق۔ دی شینڈرڈ انگلش اردو ڈکشنری (انجمن ترقی اردو کراچی۔ 1968ء) ص 1167
- 5 اختر شیراںی (ایڈیٹر)۔ جامع اللغات (ملک دین محمد ایڈ سنز لاہور۔ سن) ص 441
- 6 پروفیسر بشیر احمد قریشی۔ پریکٹیکل ڈکشنری (دی کتابستان پبلیک کمپنی لاہور۔ سن) ص 618
- 7 مرزا غلام محمد بیگ، پروفیسر متاز احمد۔ کرنٹ انگلش ڈکشنری (چودھری غلام رسول ایڈ سنز لاہور۔ سن) ص 807
- 8 جون ٹی پلینس۔ اردو، کلائیکل ہندی اور انگلش لغت (سک میل پبلی کیشنز لاہور۔ 1994ء) ص 941
- 9 فیض اقبال۔ پاکستان میں اردو گیت ٹگاری (سک میل پبلی کیشنز لاہور۔ 1986ء) ص 11
- 10 اشfaq احمد، محمد اکرم چختائی، فضل تاور فضلی۔ ہفت زبانی لغت (مرکزی اردو پورڈ لاہور۔ 1974ء) ص 610
- 11 بھائی مایا سنگھ۔ پنجابی انگلش ڈکشنری (وین گارڈ بکس لاہور۔ 1983ء) ص 374
- 12 شریف کنجماہی۔ جماعتیاں (عزیز پبلیشرز لاہور۔ وو جی وار 1986ء) ص 22
- 13 سید تنویر بخاری۔ تنویر اللغات (نیو یوک پبلیس لاہور۔ 1997ء) ص 756
- 14 جمیل احمد پال۔ پنجابی کلائیکی لغت (عزیز بکڈ پو لاہور۔ وو جی وار 1995ء) ص 346
- 15 فلم: چھکڑی، شاعر: خواجہ پروین، گلوکار: مسعود راما
- 16 صوفی قبسم۔ نظر اکر دیاں گلاں (پاکستان پنجابی ادبی پورڈ لاہور۔ جنوری 1988ء) ص 133
- 17 محمد امامیل سفری۔ سفری دے گیت (مسلم پنجابی مجلس نیصل آباد۔ جنوری 1993ء) ص 103



حصہ اردو



Khoj

Research Journal Deptt. of Punjabi
 Language & Literature
 Vol:62, Jan.-June, 2009, pp 129-144

کھوج
 تحقیقی مجلہ شعبہ و خالی زبان و ادب
 جنوری۔ جون 2009ء، مسلسل شمارہ 62

قرآن مجید کے پہلے سرائیکی پنجابی مطبوعہ ترجمے کا تحقیقی و تقدیری جائزہ

☆ مقبول حسن گیلانی

Abstract:

This research paper deals with the first complete published Siraiki Punjabi translation of the Holy Quran. It was translated by and published by Maulana Hafeez-ur-Rehman Hafeez in 1951 at Bahawalpur. The article presents a glimpse of the method and features of that translation. Besides giving a critical appraisal of the work, the researcher has also included life and literary services of Late Maulana Hafeez-ur-Rehman Hafeez in this article.

قرآن مجید کا پہلا سرائیکی مطبوعہ ترجمہ مولانا محمد حفیظ الرحمن حفیظ کا ہے جو 1372 ہجری میں بہاولپور سے طبع ہوا۔ جس کا نام نامی قرآن مجید مترجم بزنان ریاستی ہے۔

اسٹنٹ پروفیسر شعبہ اسلامیات، گورنمنٹ کالج ڈہکن ☆

یہ سرائیکی زبان میں قرآن مجید کی ترجمانی کی اویین کا وہیوں میں سے ہے جسے مترجم نے خود طبع فرمایا۔ مطبع ان کے والد کے نام گرامی سے معنون تھا یہ قرآن مجید کا پہلا مزدی مکمل سرائیکی ترجمہ ہے قرآن مجید کے سرورق پر اس طباعت 1372 ہجری درج ہے جبکہ اندر دیباچے سے پہلے 1376 ہجری ضبط کیا گیا ہے۔ (1)

قرآن پاک کی ترجمانی کے حوالے سے مترجم کی ایک اور کاوش ”بارہاں سورۃ شریف“ ہے جو اس ترجمے سے ایک سال پہلے شائع ہوئی۔ اس میں سورۃ یسین، الفتح، الرحمن، الواقع، الملک، المزمل، الاخلاص، النبیر، نوح، النباء، الفلق اور الناس کے سرائیکی تراجم شامل ہیں۔ (2) مترجم دیباچہ میں وجہ تالیف بیان کرتے ہوئے رقمطراز ہیں:

”میں جیہڑے ویلے انھیل دا ترجمہ ملتانی زبان وچ ڈھنا۔ میڈی جیرت اتے
ندامت دی کوئی اتھا نہ رہی جو فسوس اویان باطلہ والے کتحاں وچ پنچے
اتے اساف لوکاں کوں ویں حق دی اشاعت اتے اللہ تعالیٰ دے برحق کلام
دی اشاعت اتے اوندے معانی اتے مطالب دے مفہوم العوام بنزاوندوی
کوشش وچ اتنی کوتاہی جو اساؤی زبان یعنی ملتانی زبان وچ جیہڑی پنجاب
دے وڈے حصے وچ بولی ویندی ہے (ملتان، بہاولپور، ذیرہ غازی خاں
وغیرہ وغیرہ) ایندے وچ کوئی ترجمہ نہ ہو وے ایں کنوں زیادہ محرومی اتے
شومی قسمت نہیں تھی سگدی ایں مل فروز ولوں کنوں متاثر تھی تے میں
با وجود آپریں ہمیجید اتنی دے ایں وڈے کم دا اگر اس بار آپریں کمزور مومڈھیاں
تے آگھدا جو چلو پہلی کوشش ہی کہیں کہیں اہل علم تے اہل فن کوں ایں مشق
توں ڈیکھتے ایں میدان وچ آونزوی دعوت ہوئی اتے اللہ تعالیٰ دا آخری
سچا اتے بلا تحریف پیغام اساؤے پسمندہ علاقیاں پہنچاونڈا باعث ہے اتے
ایں احتروں دے واسطے نجات آخری اتے رضا الہی واذر یعنی تھی گے۔“ (3)

میری تحقیق کے مطابق یہ ترجمہ قرآن مجید کا سب سے پہلا کامل سرائیکی ترجمہ ہے۔ اسے ہی اوییت کا شرف حاصل ہے۔ ”الفضل للتفہیم“ کے مطابق اسے تمام تراجم پر فضیلت ملتی ہے۔ جیسا کہ سن طباعت سے ظاہر ہے۔ (4) اس سے پہلے کسی کامل ترجمے کا سرانگ نہیں ملتا۔

البنت جزوی مطبوعہ ترجمہ میں مولانا مولوی احمد بخشؒ مرحوم کا ترجمہ مطبوعہ 1313ھ (5) مولانا خیر الدین صابر ملتانیؒ کا ترجمہ مطبوعہ 1344ھ (6) اور مولانا عبدالتواب ملتانیؒ کا ترجمہ مطبوعہ 1359ھ (7) کے ترجمہ موجود ہیں۔

زیرنظر ترجمہ تقریباً ایک ہزار صفحات پر مشتمل ہے۔ اسکی کتابت محمد کاظم نے کی اسے مترجم نے خود اپنے چھاپے خانے عزیز المطابع میں چھپوا کر بہاولپور سے شائع کیا۔

طریق کار

زیرنظر ترجمہ ایک مربوط طریق کار کے تحت منضبط ہے۔ آغاز سے اختتام تک یکسانیت پائی جاتی ہے پہلے مصنف ذی وقار محلی حروف میں عربی متن دیتے ہیں۔ پھر اس کے نیچے الفاظ کے اعتبار سے معانی خبط فرماتے ہیں۔ ایک سطر میں جتنے عربی کلمات ہوتے ہیں نیچے اتنے ہی سراں یکی الفاظ آتے ہیں۔

مترجم نے ترجمہ کرتے وقت آیت کا اعتبار نہیں بلکہ سطر کا خیال رکھا ہے۔ آپ بڑی مہارت سے عربی کلمات کے مقابل سراں یکی کلمات لاتے ہیں محاورے کی پابندی نہیں پائی جاتی بلکہ لفظی اور خالص تحت اللفظ ترجمہ ہے۔

اس تالیف کے آغاز میں مترجم نے ایک جامع دیباچہ بھی تحریر کیا ہے جس کے پہلے صفحے پر ”بیان القرآن“ کے عنوان سے قرآن مجید کا اعجاز بیان کیا ہے وہرے صفحے پر ”قرآن پاک دے ترجمہ“ کے عنوان سے دنیا میں کیے گئے تمام زبانوں میں قرآن کریم کے ترجم و تفاسیر کا تذکرہ کیا ہے۔

مولانا نے شروع سے آخر تک شاہ عبدالقدورؒ کے اردو ترجمے کا تتبع کیا ہے وہ خود فرماتے ہیں۔

”ایں اقر نے آپریں ترجمے دی بناءی کم و بیش شاہ عبدالقدورؒ دے ترجمے تے رکھی ہے“ (8)

مترجم ذی وقار کے ترجمے میں ہر کوئی میں آیات کی لفظی نئے سترے سے شروع ہوتی ہے جب ایک کوئی ختم ہوتا ہے وہ راشروع ہوتا ہے تو آیت نمبر 1 لکھا ہوتا ہے۔ یہ مولانا کے

ترجمے کی انفرادیت ہے۔

فاضل مترجم نے گیارہ صفحات پر ”تہرس احکام القرآن“ مرتب کی ہے جسمیں حروف ابجد کے اعتبار سے عنوان، پارہ، سورۃ اور رکوع نمبر قم کیے گئے ہیں جن سے قرآنی احکامات مربوط کر دیے گئے ہیں۔

ایک اور فہرست میں قرآن مجید کی سورتوں، ان کے رکوع، آیات کلمات، حروف اور مقام نزول کو ظاہر کیا گیا ہے جو پانچ صفحات پر مشتمل ہے۔

فاضل مترجم نے ”رموز القرآن“ کے عنوان سے حافظ صاحب بہاولپوری کی ایک طویل نظم بھی دی ہے جسمیں قرآنی رموز بیان کیے گئے ہیں۔ یہ نظم چھیالیں اشعار پر مشتمل ہے۔ دیباچے کے آخر میں مصنف موصوف نے اپنی کم علمی کا اعتراف بھی کیا ہے تاریخیں سے انلاط کی نشاندہی کی ورخواست اور اللہ تعالیٰ سے اپنی غلطیوں کی معافی مانگی ہے لکھتے ہیں:

”میں آپریں کم علمی دے باعث اتنے جلدی ایس عظیم کم کنوں فراگت حاصل کرنا رے جذبے دے تخت جو علیل اتنے سقیم رہندا ہاں کتحائیں او نہ ہو وے جو اے کم تشن محکیل رہ ونجے میں بہوں عجلت نال کم کیتا ہے قدرتی طور تے اجھیں ماحول وچ غلطیاں دی تعداد بے شمار ہو و نظریقی ہے حضرات تاریخیں کرام اتنے مطالعہ کنندہ عظام دی خدمت با برکت وچ استدعا ہے جو غلطیاں کنوں میکوں آگاہ فرماؤں اتنے میڈے واسطے دعا فرماؤں جو اللہ تبارک و تعالیٰ میڈیاں غلطیاں کنوں در گذر فرماؤے اتنے محض آپریں فضل تے کرم نال ایس سمجھی کوں مشکور اتنے مقبول فرماؤے۔ آمین ثم آمین“ (9)

محاسن

مولانا محمد حفیظ الرحمن حفیظ کا قرآن پاک کا سرائیکی ترجمہ کوئا کوئ خوبیوں سے متصف ہے۔ اس کا سب بڑا وصف تو اس کا شرف اولیت ہے۔ یہ قرآن حکیم کا پہلا کامل سرائیکی ترجمہ ہے۔ جو زیور طباعت سے آرستہ ہوا۔ ”افضل للمتقدم“ انہی کے سر ہے۔

مترجم کے ترجمے کا دوسرا بڑا وصف یہ ہے کہ آپ نے ترجمہ روزمرہ کے مطابق سادہ اسلوب میں بیان کرنے کی کوشش کی ہے جس سے تاریکی کیلئے آسانی پیدا ہو گئی ہے جیسے:

إِنَّا كَمَا نَعْبُدُ وَإِنَّا كَمَا نَسْعَىٰ (سورة النافعہ: 4)

”صرف میدی عبادت کریں دے ہیں اس اتنے صرف تین کنوں مدد ملکہ دے ہیں اس اس“ (10)
اس آیت کے ترجمے میں نہایت سادہ انداز اختیار کیا گیا ہے جس سے عام تاری بھی
آسانی کے ساتھ معنی و مفہوم سمجھ سکتا ہے مطالعہ قرآن کی طرف راغب کرنے کیلئے فاضل مترجم نے
بہت ہی مفید کوشش کی ہے۔

مترجم نے ترجمہ میں تشریحی کلمات بہت کم استعمال کیے ہیں جس سے اس کا حسن دو بالا
ہو گیا ہے تشریحی کلمات غیر ضروری طوالت کا باعث بنتے ہیں جو تاری کے لئے اکتا ہے کا باعث
بنتے ہیں زیرنظر ترجمہ اس عیب سے پاک ہے ایک مثال ملاحظہ فرمائیے:

قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا (سورة البقرہ: 124)

”بے شک میں بزر اور نژاد الہاں تیکوں واسطے لوکاں دے پیشواؤ“ (11)

مندرجہ بالا آیت کے ترجمے میں غیر ضروری تشریحی کلمات نہیں ہیں اور پیرا یہ بیان بھی
خنثی ہے اور ترجمہ فضیح ہے جس سے قرآن پاک کی تفہیم آسان ہو گئی ہے۔

مترجم کے ترجمے کا ایک وصف یہ بھی ہے کہ یہ سرائیکی زبان کے معروف لمحہ ”ریاستی“
کا شاہکار ترجمہ ہے درج ذیل آیت کا ترجمہ ملاحظہ ہو:

فُلْ لُؤْ شَاءُ اللَّهُ مَا تَلَوَّتُهُ عَلَيْكُمْ وَلَا أَذْرَأْكُمْ بِهِ (سورة یوسف: 16)

”آ کو جیکر چاہندہ اللہ تعالیٰ نہ پڑھدا میں اونکوں اتنے تساویے اتنے نہ چتو یہ دل تساکوں نال
ایندے“ (12)

زیرنظر آیت میں ”جیکر“، ”تساویے“ اور ”تساکوں“، ریاستی لمحہ کی نمائندگی کرتے ہیں
اور اس سے سرائیکی زبان کی وسعت، سلاست اور سزا جنت عیاں ہوتی ہے اور مترجم کی مہارت
سامنے آتی ہے۔

زیر مطالعہ ترجمے کا ایک وصف یہ بھی ہے کہ وہ خالص تحت المفہوم ترجمہ ہے اس طرح کہ
عربی متن کی ہر لفظ کے نیچے اسی لفظ کا سرائیکی لفظ مل جاتا ہے لغات دیکھنے کی زحمت نہیں کرنا پڑتی
جیسے:

قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ (سورة البقرہ: 30)

”اَكْهِلُ اللَّهُ نَّمِ مِنْ جَانِدِهِمْ جُنُبُّهُمْ جَانِدُهُ تَسَّاَعٌ“ (13)

اس آیت کے ترجمے میں ہر عربی لفظ کے نچے سرائیکی الفاظ موجود ہے اور تاریکو وقت کا سامنا نہیں کرنا پڑتا تھت الملفظ ترجمے کا یہ وصف آغاز سے اختتام تک یکسانیت کے ساتھ موجود ہے اور بہت خوب ہے۔

فضل مترجم کے ترجمے کا ایک اور وصف یہ ہے کہ ترجمہ عام فہم اور سہل ہے جو علماء کے ساتھ ساتھ عام تاریکین کیلئے بھی یکساں مفید ہے مثلاً:

وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصِّلَاةَ أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمُ فِيهَا
خَلِيلُونَ (سورة البقرہ: 82)

”اتے جیز ہے لوک ایمان گھن آئے اتنے کم کتو نے چنگے ایسے لوک ہن بہشتی اے وچ اوندے رسم ہمیشہ“ (14)

اس آیت کے ترجمے میں مترجم تے بڑی مہارت کے ساتھ سرائیکی الفاظ منتخب کیے ہیں جو ان کی زباندانی اور فہم و فراست کو ظاہر کرتے ہیں اور تاریقہ آنی مطالب سمجھنے پر قادر ہو جاتا ہے۔

مترجم کے ترجمے کی ایک خوبی یہ بھی ہے کہ انہوں نے خالص سرائیکی الفاظ نہایت خوبصورت انداز سے رقم کیے ہیں اور غیر مانوس کلمات سے اجتناب کیا ہے مثلاً:

إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ (سورة الحصر: 2)

”بے شک آدمی البتہ وچ زیان دے ہے“ (15)

مندرجہ بالا ترجمے میں ”زیان“، خالص سرائیکی لفظ ہے جو نقصان یا خسارے کیلئے بولا جاتا ہے۔ ایک زبان سے دوسری زبان میں ترجمے کا سب سے اہم اصول یہی ہوتا ہے کہ خالص زبان استعمال کی جائے مولا نا مرحوم دمغفور نے اس بات کا خاص خیال رکھا ہے۔

ترجمے کا سب سے بڑا حسن اس کی ادبی چاشنی ہے مولا حفیظ الرحمن صاحب طرز اویب تھے ان کی اس پاکیزہ کاوش میں بھی جگہ جگہ ادبی رنگ جھلتا ہے اس کی ایک خوبصورت مثال یہ ہے:

ثُمَّ كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ (سورة الحکاہ: 4)

”ولَهُرْگزْ نَهَايُونِيْسْ جَلْدِيْ جَانِرْ سُو“ (16)

اسی طرح سورۃ الحزیر کی یہ آیت ملاحظہ ہو:

الَّذِي جَمَعَ مَالًا وَعَدَّهُ (سورۃ الحزیر: 2)

”جیس کھا کیتا مال اتنے گز دار ہیا انکوں“ (17)

سرائیکی کے ایک وقیع زبان ہونے کے ناطے سے اس کے اندر بھر بکراں کی وعث موجود ہے اس کی حادث تابع ذکر اور لفافت تابع رشک ہے مترجم نے اس سے فائدہ اٹھاتے ہوئے ترجمے کے حسن کو دو بالا کر دیا ہے۔

قرآن حکیم کی بہت سی خصوصیات ایسی ہیں جو اسے دوسری آسمانی کتابوں سے ممتاز کرتی ہیں ان میں ایک اعجاز اثر آفرینی ہے مترجم نے اس اعجاز کو اپنے سرائیکی ترجمے میں سونے کی خوبصورت کاوش کی ہے جیسے:

إِذْ زُلْكَتِ الْأَرْضُ زِلْزَالُهَا وَآخْرَجَتِ الْأَرْضُ أَنْقَالُهَا

(سورۃ الزلزال: 2,1)

”بجزیز ہے ویلے بلاقی ویسی زمین زلزلے آپریں ہال اتنے کٹھ سپٹھی زمین

بار آپریں“ (18)

اس آیت میں قیامت کا ذکر ہے مترجم نے قرآن پاک کے صحیح مفہوم کو سرائیکی میں ذھالکے کی عمدہ اور کامیاب کوشش کی ہے اور اس آیت کا ترجمہ اس طرح رقم کیا ہے کہ فوری طور پر تقاری کے دل پر اثر انداز ہوتا ہے۔

ابلاغ ترجمے کا اہم وصف ہوتا ہے اور یہ وصف مولانا کے ترجمے کا طرہ انتیاز ہے آپ نے ترجمہ اس طرح ضبط فرمایا ہے کہ قرآن پاک کا مکمل ابلاغ ہو جاتا ہے مثال کے طور پر:

كَلَّا لَكُمْ لَمْ يَنْتَهِ لَسْفَعًا بِالنَّاصِيَةِ (سورۃ العلق: 15)

”ہرگز نہیں ایں جیکرنہ باز رہسی البتہ گھلیسوں اسماں انکوں ہال متھے دے“ (19)

اس آیت میں قرآن پاک کے عربی متن کا صحیح طور پر ابلاغ ہو جاتا ہے کہ اللہ تعالیٰ جل شانہ انسان تک جو پیغام پہنچانا چاہتے ہیں جو صیحت کرنا چاہتے ہیں اسے سادہ الفاظ میں رقم کر دیا گیا ہے:

ابلاغ کامل کی ایک اور مثال تابیل ملاحظہ ہے۔

طَعَامًا ذَاغْصِيٰ وَ عَذَابًا أَلِيمًا (73: المرسل: 13)

”اَتَى كَهَنَةٍ رَّازٌ هُنْجَ وَقَنْكَرَ وَالاَتَى عَذَابٌ دُرُونَكَ ڈِيُونَرَوَالَا“ (20)

اسی طرح سورۃ الرحمٰن کی درج ذیل آیت کا ترجمہ دیکھئے:

يَمَعْشِرُ الْجِنَّ وَالْأَنْسُ إِنْ أَسْتَطَعْتُمْ أَنْ تَنْفُذُوا مِنْ أَقْطَارِ السَّمَاوَاتِ

وَالْأَرْضِ فَانْفَلُمُوا (55: الرحمٰن: 33)

”اے جماعت جناب دی اتنے آدمیاں دی جیکر طاقت رکھدے ہو تو ان
اے کہ نکل ونجو تو ان کناریاں آسمان اتنے زیناں دے، پس نکل ونجو
تو ان“ (21)

مندرجہ بالا ترجمے میں مصنف موصوف نے عربی متن کے اصل مفہوم کو تاریک
نصاحت و بلافت کے ساتھ پہنچانے کی کوشش کی ہے اور وہ اس میں کامیاب بھی ہوئے
ہیں۔ معیاری ترجمہ وہی ہوتا ہے جس میں ابلاغ کامل ہو۔ ایک اور مثال ملاحظہ فرمائیں:

يَا يَاهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُورِدَى لِلصَّلُوةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاصْبِرُوا إِلَى
ذِكْرِ اللَّهِ وَذَرُو الْيَيْعَ (62: الجمٰعۃ: 9)

”اے لوگو جو ایمان گھن آئے ہو، جیز ہے ویلے سڈیا ونجے واسطے نمازو دے
ڈیں ہے جمعہ دے، پس جلدی کرو طرف یاد اللہ دے اتنے چھوڑ ڈیو خرید و
فروخت“ (22)

اسی طرح اس آیت کریمہ کا ترجمہ ملاحظہ ہو:

إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنُوْذٌ (101: العدید)

”بے شک آدمی واسطے رب آپریں دے البتہ ناشکر ہے“ (23)

ان آیات کے ترجم میں تاریکے لئے مشکل ابلاغ موجود ہے۔ مترجم نے مشیت انہی
ترجمے میں منتقل کرنے کی شعوری کوشش کی ہے اور وہ اس میں کامیاب بھی ہوئے ہیں۔ معیاری
ترجمہ کی پہچان یہی ہے کہ اس میں کامل ابلاغ پایا جاتا ہے۔

نقد و نظر

مترجم نے بڑی مہارت کے ساتھ قرآن حکیم کا سراہیکی ترجمہ کیا ہے اور سراہیکی دینی ادب میں گراں قدر اضافہ کیا ہے آپ کی یہ کاوش تابعی قدر ہے مگر کچھ باقیں ایسی ہیں جن کا ذکر نہ کرنا علمی خیانت ہو گا۔

مترجم نے بعض اجنبی اور غیر مانوس الفاظ استعمال کیے ہیں سراہیکی تاری اسے کچھ توقف کے بعد سمجھنے پر قادر ہوتا ہے مثال کے طور پر اس آیت کا سراہیکی ترجمہ ملاحظہ ہو:

إِنَّ الَّذِينَ يَنَادُونَكَ مِنْ وَرَاءِ الْحُجُرَاتِ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ

(سورۃ الحجرات: 4)

”بے شک جو لوک پکر یندے ہن تیکوں پرے چار دیواری گھر ان دے اکثر انہا ندے نہیں سمجھدے“ (24)

اگر عمیق نظر ڈالی جائے تو یہ حقیقت عیاں ہوتی ہے کہ مصنف موصوف نے ترجمہ کرتے وقت اردو کے اولين ترجمے (جو شاہ عبدالقدار اور شاہ رفع الدین کے نام گرامی سے موسوم ہے) کی پیروی کی ہے اس پیروی میں ان سے بعض انداز بھی سرزد ہوتی ہیں ذیل کی مثال پر نظر فرمائیئے:

فَصَبَّ عَلَيْهِمْ رَبُّكَ سَوْطَ عَذَابٍ

(سورۃ الفجر: 13)

”پھر پھینکا ان پر تیرے رب نے کوڑا عذاب کا“ (اردو ترجمہ شاہ عبدالقدار) اب مولا حفیظ الرحمن کا سراہیکی ترجمہ ملاحظہ فرمائیں۔

فَصَبَّ عَلَيْهِمْ رَبُّكَ سَوْطَ عَذَابٍ

(سورۃ الفجر: 13)

”ولگھتیا اتے انہا ندے رب میدے نے گند عذاب دا“ (25)

اس مثال سے یہ بات عیاں ہو جاتی ہے کہ فاضل مترجم کا ترجمہ شاہ عبدالقدار کے اردو ترجمہ کا تتبع ہے۔ اس بات کا انہوں نے خود بھی اعتراف کیا ہے۔ دیباچہ میں فمطراز ہیں:

”ایں اقر نے اپریں ترجمے دی بناء دی کم و پیش ہیں شاہ عبدالقدار صاحب دے ترجمے تے رکھی ہے“ (26)

لفظ "سوٹ" کا ترجمہ شاہ عبدالقدار نے "کوڑا" کیا۔ یہ واد معرف کے ساتھ ہے۔ جس کے معنی "چاک" ہیں۔ اگر "کوڑا" واد مجہل کے ساتھ ہوتا تو اس کے معنی "گند" ہوتے ہیں۔ کویا آپ نے "کوڑا" (چاک) کو "کوڑا" (گند) سمجھ کر سرائیکی ترجمہ فرمادیا۔

مندرجہ بالا آیت کریمہ کے اس ترجمے میں ایک اور ستم جو نظر آتا ہے وہ یہ کہ "صَبٌ" کے لفظی معنی "ہیں صب"، عربی میں "امْدِيلَنَّ" اور "بُرْسَانَّ" کے ہوتے ہیں۔ اگر سرائیکی میں اس کے معنی "گھتیا" کی بجائے "وسانے" ہوتا تو زیادہ فضیح ہوتا۔ پوری آیت کا ترجمہ

"ولَ گَهْتِيَا أَتَتِ الْأَنْهَادَ رَبُّ مِيَذَ دَعَ لَنْ گَنْدَ عَذَابَ دَا"

کی جگہ یوں ہوتا تو زیادہ درست اور زیادہ بلغ ہوتا۔

"ولَ رَبُّ مِيَذَ دَعَ لَنْ چَانْخَ وَسَاؤَتَ"

فاضل مترجم کا ترجمہ متعدد محسن سے متصف ہونے کے باوجود اس میں یہ ستم بھی رہ گیا ہے کہ اس میں عربی اور فارسی کلمات کثرت سے استعمال کیے گئے ہیں۔ اس آیت کا ترجمہ ملاحظہ فرمائیں۔

غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الصَّالِيْنَ (سورة الفاتحہ: 7)

"نہ رستہ انہاں واغضب تھیا جہاں تے اتنے نہ گراہاں دا" (27)

اسی طرح ایک اور مثال دیکھیں۔

وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ بِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ (سورة البقرہ: 10)

"واسطے انہاں نے دے عذاب ہے درود ڈیونٹر والا ہے سبب ایندے جو ہم کوڑا

بولیندے" (28)

فاضل مترجم کے سرائیکی ترجمے کا مأخذ شاہ عبدالقدار کا اردو ترجمہ ہے۔ آپ نے عربی متن سے سرائیکی ترجمہ کرنے کی بجائے اردو ترجمے کو ہی سرائیکی میں ڈھالا ہے۔ اس لیے ان دونوں آیات کے ترجمے میں عربی اور فارسی الفاظ استعمال کیے گئے ہیں۔

اگر "غضب"، "گراہ"، "عذاب" اور "سبب" کی بجائے خالص سرائیکی الفاظ استعمال کیے جاتے تو ترجمہ کہیں زیادہ فضیح ہوتا۔

زیرنظر ترجمے کا ایک ستم یہ بھی ہے کہ اسکی Proof Reading نہیں کی گئی یہاں تک

کہ بعض آیات کے متن کے نیچے سرائیکی ترجمہ رقم عی نہیں کیا گیا مثلاً سورۃ الززل کی آخری دو آیات کے نیچے سرائیکی ترجمے کی دو سطہیں خالی ہیں۔

مترجم نے بعض مقامات پر فسح ترجمہ نہیں کیا جس سے ابہام پیدا ہوتا ہے اس سے ترجمہ کی افادیت ختم ہو جاتی ہے مثال کے طور پر اس آیت کا ترجمہ ملاحظہ ہوں:

يَوْمَ يَكُونُ النَّاسُ كَالْفَوَافِشِ الْمُبْشُوتِ (سورۃ القارع: 4)

”بھیز ہے ظنہہ تھی ویسن آدمی واکوں ہڈیاں پر بیثان دے“ (29)

مندرجہ بالا آیت کا ترجمہ درست معلوم نہیں ہوتا ”فراش“ کے معنی ”پنگلے“ یا ”بھنجوٹے“ کے ہو سکتے ہیں ”ہڈیاں“ نہیں ہو سکتے پر وفیر دشاو کا نجوی نے اس آیت کا ترجمہ یوں فرمایا ہے:

”اوں ظنہہ لوک کھنڈے پھنڈے کھنجوٹیاں (بھنجوٹیاں) واگوں ودے ہو سن“ (30)

ڈاکٹر مہر عبدالحق مرحوم نے اس آیت کا ترجمہ یوں رقم کیا ہے:
”بھیز ہے ظنہہ انسان کھنڈیئے ہوئے پنگلے جھمٹھاں واگوں تھی ویسن“ (31)

خان محمد لکانی بلوج کا ترجمہ ملاحظہ فرمائیں:

”جڑاں لوک ایویں تھی ویسن جیویں کھنڈیئے ہوئے کھمبلات“ (32)

جنکہ مولانا عبدالتواب ملتانی اس آیت کا ترجمہ یوں ضبط فرمایا ہے:
”اونه ظنہہ ہو سن لوگ مانند کھبلائیاں کھنڈیاں ہویاں دے“ (33)

ان مثالوں میں ڈیروی، ریاستی اور ملتانی لمحے شامل ہیں ان سے یہ بات واضح ہوتی ہے کہ ”فراش“ کے معنی ”ہڈیاں“ ہرگز نہیں ہو سکتے۔ شاید ما دانستہ طور پر فاضل مترجم سے یہ سقم رہ گیا ہے۔

سوائی مترجم

رحلت: 1959ء

ولادت: 1896ء

مولانا محمد حفیظ الرحمن حفیظ نے 18 ربیع الاول 1314ھ بمقابلہ 27 ستمبر 1986ء کو

بہاولپور کے ایک عالم فاضل گھرانے میں آنکھ کھولی جہاں ہر طرح کی آسودگی تھی خاندان میں دین سے رغبت، شعائر اسلامی کی پابندی اور کتابوں سے دوستی کا ماحول موجود تھا۔

اپنے والد کی پہلی اولاد ہونے کے ناطے بہت زیادہ پیار ملا آپ کے والد صاحب نے تعلیم کی ابتداء حضرت مولانا اللہ ڈٹھ سے کرائی جو مسجد کے امام اور خطیب تھے یہ بزرگ اپنے وقت کے زہد، عابد اور دینی علوم کے ماہر تھے ان کے پاس علمی اور دینی کتب کا ایک ذخیرہ بھی تھا آپ کا پورا گھر ”قال اللہ و قال رسول“ کی کونخ میں رہتا تھا۔

مترجم نے روانج کے مطابق ابتدائی تعلیم حاصل کی پھر آپ کیلئے عربی، فارسی اور اردو پڑھانے کا اہتمام کیا گیا جو اس وقت کے کئی مقتدر اساتذہ کے ذریعے جاری رہا اس زمانے میں گھر پر اساتذہ ذریعے علم حاصل کرنا معزز اور تعلیم یافتہ ہونے کی نشانی تھی آپ کے والد مولانا عزیز الرحمن دوران ملازمت ریاست بہاولپور کے کئی مقامات پر رہے مگر اپنے ہکوتے بیٹے کی تعلیم سے غافل نہ رہے۔

آپ کو مدحہب سے گھر الگاؤ تھا مذہبی میلان کی وجہ سے مطالعہ کتب اور تالیفات کتب کی طرف دھیان پڑھ گیا آپ نے دوبار حج کی سعادت بھی حاصل کی۔ تعلیم کی تحریکیں کے بعد آپ نے کچھ عرصہ نواب آف بہاولپور کے دربار سیکریٹریٹ میں وزارت تعلیم میں ملازمت کی۔ کچھ عرصہ بعد ملازمت کو خیر باد کہہ دیا۔ صرف یہی اصول اپنایا۔

”پڑھو اور لکھو“

1939ء میں مترجم کے ہڑے چچا کے انتقال پر ان کے بچوں کی دیکھ بھال اور جائیداد کے انتظام کی ذمہ داری آپ کے کندھوں پر آن پڑی۔

مترجم نے 1939ء میں بہاولپور میں پہلا چھاپہ خانہ ”عزیز المطابع“ قائم کیا جس کا افتتاح چیف جسٹس سر عبد القادر مر جوم نے کیا اس پر لیں کے علاوہ سختی اور زرعی جائیداد بھی تھی اور ایک باغ تھا جس سے آپ خاندان کی کفالت کرتے تھے۔ جہاں آپ مالک عزیز المطابع بہاولپور تھے وہاں آپ نے مکتبہ عزیز یہ کے نام سے دینی کتب کی فروخت کیلئے ادارہ قائم کیا آپ کی کتاب ”بارہاں سورۃ“ پر تحریر ہے ”سلسلہ عزیز یہ نمبر 41“ اس کا مطلب ہے کہ آپ اکتا لیں سے زیادہ کتابیں شائع کرنے والے ماثر ہیں۔

مولانا حفیظ الرحمن مرحوم ساری زندگی تصنیف و تالیف میں مصروف رہے ماہنامہ رسالہ "اعزیز" اور ہفت روزہ اخبار "اعزیز" بھی جاری کیا آپ اپنی ذاتی کتب خانے "حفیظ لاہوری" میں علمی و ادبی مغلیں منعقد کرتے رہتے تھے اصلاح معاشرہ کیلئے آپ تبلیغ بھی کرتے تھے آپ کی پوری زندگی میں تصانیف کا تسلسل نظر آتا ہے۔

مترجم 30 نومبر 1959ء میں بہاولپور میں انتقال کر گئے۔ (34)

علمی و ادبی خدمات

مولانا حفیظ الرحمن کی پوری زندگی تصنیف و تالیف سے عبارت ہے اس مقصد کے حصول کیلئے آپ نے نواب آف بہاولپور سے خصوصی اجازت نامہ لیکر پہلا غیر سرکاری چھاپ خانہ قائم کیا اور متعدد کتب شائع کیں۔

بھیت مترجم آپ نے "نماز مترجم" کے عنوان سے سرائیکی میں ترجمہ کیا تاکہ اسلام کے دوسرے اہم رکن نماز کے بارے میں عام لوگوں کو آگاہی ہو سکے ترجمے کے حوالے سے آپ کی دوسری کتاب "بارہ سورة شریف" ہے جسمیں قرآن پاک کی بارہ سورتوں کا سرائیکی میں ترجمہ کیا گیا ہے۔ مترجم کا سب سے بڑا اعزاز یہ ہے کہ آپ نے سب سے پہلے قرآن حکیم کا مکمل سرائیکی ترجمہ شائع کیا یہ ترجمہ آپ نے "قرآن مجید مترجم" کے نام سے کیا اس سے آپ کی قرآن حکیم سے والہانہ وابستگی اور مادری زبان سرائیکی سے محبت کا اظہار واضح ہوتا ہے۔

بھیت عالم دین آپ نے متعدد کتب شائع کیں ان کچھ معروف کتب حسب ذیل ہیں "اسلام کیا ہے؟"، "اسلام کیا چاہتا ہے؟"، "سیرت الرسول صلی اللہ علیہ وسلم"، "سیرت محمدی"، "الحییب (سوانح حیات رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم)"، "سفر نامہ حجاز"، "توحید کیا ہے؟"، "احکام نکاح"، "ذکر عید میلاد النبی صلی اللہ علیہ وسلم"، "ذکر خیر (احوال خوبیہ محکم الدین سیرانی)"، "شعاع نور" (سوانح حیات خوبیہ نور محمد مہاواری)۔

تاریخ و ثقافت کے حوالے سے بھی آپ کی تصانیف علمی حلقوں میں اہم مقام رکھتی ہیں خاص طور پر آپ نے بہاولپور کی تاریخ و ثقافت پر شاہکار کام کیا ہے۔ ان میں کچھ کتابیں یہ ہیں "تاریخ اج"، "تمدن بہاولپور کی دو مختلف تصویریں"، "مختصر تاریخ تاجداران ریاست بہاولپور"،

”ذکر کرام (سابق ریاست بہاولپور کی حدوں میں مزاروں، خانقاہوں اور قبرستانوں کے بارے میں تاریخی معلومات پر مشتمل ہے)۔ اس میں دوسو سے زائد مزاروں اور پچاس سے زائد بزرگوں کے حالات کیجا کیے ہیں، اور ”بیچ نامہ“ (فارسی/ انگریزی/ اردو)۔

مترجم نے ادب کی ترویج و اشاعت کیلئے بھی بہت کام کیا اس سلسلے میں بھی آپ کی کاؤنٹیں قابل قدر ہیں آپ نے دو ماں اول تحریر کیے۔ پہلا ”غازی احمد شاہ ابد الی“ اور ”دوسرا سلطان غازی عالمگیر“ ہے۔

بھیثیت اویب آپ نے ”تاریخ شعرا سندھ“، محبوب المطالع دلی سے اور ”دل آرام“ بہاولپور سے شائع کی۔ مترجم کی مرتب کردہ کتب کی فہرست درج ذیل ہے۔

”گلستان عزیز“، ”بوستان عزیز“، ”لغعت عزیز“، ”چیدہ شخصیتیں“، اور ”

دیوان فرید غیر مترجم“

علاوہ ازیں آپ کی تصانیف میں متفرق کتب کے طور پر ”مجلہ مصر“، ”زریں زندگی“، ”جذب القلوب“، ”حیات آزاد“، ”گلستان“ اور ”میرن شاہ“ شامل ہیں۔

مترجم نے بطور ایڈیٹر دو رسائل کا اجرا کیا ان میں ماہنامہ ”اعزیز“ اور ہفت روزہ ”اعزیز“ شامل ہیں۔

مترجم کا ایک غیر مطبوعہ نسخہ ترتیب و تصحیح (ڈوہڑہ جات فریدی) بقلم مولف سید نور محمد قادری کے کتب خانے میں محفوظ ہے۔

اس کے علاوہ آپ کے بیسوں مقالات ماہنامہ ”اعزیز“، بہاولپور اور دوسرے رسائل میں منتشر ہیں۔ (35)

حوالہ جات

- 1- حفیظ الرحمن مولانا، قرآن مجید مترجم، بہاولپور، عزیز المطابع، 1372ھ، ص 2
- 2- حفیظ الرحمن مولانا، بارہ سورة شریف، بہاولپور، عزیز المطابع، 1371ھ، ص 1
- 3- حفیظ الرحمن مولانا، قرآن مجید مترجم، بہاولپور، عزیز المطابع، دیباچہ، ص 2
- 4- حفیظ الرحمن مولانا، قرآن مجید مترجم، بہاولپور، عزیز المطابع، دیباچہ، ص 2
- 5- احمد بخش مولوی، پارہ آنہ مترجم، ملتانی، لاہور، گلزاری محمدی، 1890ء
- 6- صابر ملتانی خیر الدین مولانا، پارہ اول بامحاورہ، بربان ملتانی، لاہور، گیلانی پرنس، 1925ء
- 7- عبدالتواب ملتانی مولانا، علم پتساء لون، ملتان، عبدالواسع تاجران کتب، 1945ء
- 8- حفیظ الرحمن مولانا، قرآن مجید مترجم، بہاولپور، عزیز المطابع، 1372ھ، ص 7
- 9- ایضاً ص 7
- 10- ایضاً ص 2
- 11- ایضاً ص 29
- 12- ایضاً ص 344
- 13- ایضاً ص 9
- 14- ایضاً ص 19
- 15- ایضاً ص 958
- 16- ایضاً ص 958
- 17- ایضاً ص 958
- 18- ایضاً ص 956
- 19- ایضاً ص 953
- 20- ایضاً ص 916
- 21- ایضاً ص 850
- 22- ایضاً ص 884

- حفظ الرحمن مولانا، قرآن مجید مترجم، بہاولپور، عزیز المطابع، 1372ھ، ص 957 -23
- البخاری ص 822 -24
- البخاری ص 947 -25
- البخاری ص 7 -26
- البخاری ص 2 -27
- البخاری ص 4 -28
- البخاری ص 957 -29
- دشادکل اخوی، سوکھ سراجیکی ترجمے والا قرآن شریف، ملائن، ان کلیم پبلیشورز، 2000، ص 696 -30
- عبد الحق مهرزادگر، قرآن مجید ترجمہ بزرگ سراجیکی، ملائن، سراجیکی ادبی یورڈ، 1404ھ، ص 917 -31
- خان محمد رکانی، قرآن مجید سراجیکی ترجمے اال، اسلام آزاد اکیڈمی، اسلام انٹرنیشنل پبلیشورز، 1991، -32
- ص 759
- عبدالتواب مولانا، عمیق تسامع کون، ملائن عبدالواحح زادان کتب، 1940، ص 37 -33
- صالح الرحمن، مولانا حفظ الرحمن فن تے شخصیت، بہاولپور، اسلامیہ یونیورسٹی بہاولپور، مقالہ (ایم۔ اے سراجیکی) ص 11 -34
- البخاری ص 23 -35